

Тоғай Мурод

КҮШИК

Қиссалар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Ўз2
М 89

Мурод, Тоғай.

Қўшиқ: Қиссалар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.—144 б.

Истеъдодли ёзувчи Тоғай Мурод ўзининг мазкур қиссаларида она юрти бўлмиш Сурхон воҳаси одамларининг мардона феъл-атвори, ўй-хаёлларию орзу-умидлари, муҳаббатларини, ўзларига хос руҳияти ҳамда характерларини бадий ифодалайди.

Мурод, Тоғай. Песня жизни: Повести.

4702570200—159
М 352 [С4]—87 16-87

Ўз2
(НФ)

© Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й,

ДАВРА

I

— Одамлару одамлар, тоғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар! Бугун ҳа-а-амма Зулфиқор полвонникига тўйга!

Эгар қошига тўн солиб олган жарчи гузарма-гузар от ўйнатиб, Хўжасоат қишлоғи аҳлини тўйга чорлади. Хиёл ўтмай, тўй бекаси отда эшикма-эшик юриб, хонадонларни алоҳида-алоҳида айтиб чиқди. Хонадон бекалари, қуруқ кетманг, дея эгар қошига тўн илдилар. Тўй бекаси уларга:

— Илойим, сизниям тўйга етказсин,— дея тилак тилади.

Сўнгра Зулфиқор полвон от миниб, одамларни ўз номидан айтди. Элнинг кўнгли нозик-да. Тўй бекаси айтган бошқа, хўжаси айтган бошқа.

II

Чошгоҳда аёллар бўғирсоқ, қатлама, ширгуруч кўтариб, эркаклар қўй, тана етаклаб тўйга кела берди.

Том устида ёнбошлаб ётган Наби оқсоқол тўйхонадаги воқеалардан кўз-қулоқ бўлиб, тегишли йўл-йўриқлар бериб турибди. Айниқса келаётган меҳмонларни эътибордан четда қолдирмайди. Меҳмонлар кўча бошида кўриниши биланоқ Наби оқсоқол овозини қўйиб дейди:

— Э, келинлар, меҳмонлар, кела беринглар! Минг-ой байча¹, аёлларга пешвоз чиқиб, қўлларидан дастурхонни олинг! Қаранг, Зулфиқор полвоннинг ошниси Турдибой эчки етаклаб келяпти! Анави қўй етаклаб келаётган куёви Қурбонмикин? Ҳа, шуякан! Ашурбой, қўйларни ушлаб, оғилхонага қаманг!

Тўйхонада ўйнаб юрган болалар эшик олдига чо-пиб келди. Меҳмон аёллар сочқилар сочди. Ёнғоқ, писта, майиз... Болалар қўлларини чўзиб сапчиб, сочқиларни илиб олди. Ерга тушганларини талашиб-тортишиб териб, қўйниларига солди. Икки бола юмалаб бораётган ёнғоқни қувиб кетди.

Болалар тўда-тўда бўлиб ёнғоқ, ошиқ, шумшак, қулоқ чўзма, дўл, ғирбойди, чиллак, зувиллатар ўйнади...

III

Холбой сурнайчи том устида ёнида икки доирачи билан мумтоз оҳангларни тарона этди.

Тўйхонада дошқозон осилди. Хизматчилар қур бўлиб ўтириб сабзи тўғради. Олти қанотли қора ўтов чанғароғидан самога зангори тутун ўрлади. Утовдан зиғир ёққа қовурилаётган гўшт ҳиди келди. Ана, бир отлиқ бошсиз улоқни тақимига босиб тўйхонадан чиқди.

Наби оқсоқол:

— Одамлар, Оқжарда кўпкари бўлади! Ана, улоқни олиб кетди! Хоҳлаганлар борсин! Эсларингда бўлсин, кечаси олиш бўлади, эртага яна кўпкари. Пиёда кўпкарисиям бор! Эртага пиёда пойгаям бўлади, ҳа!

Эркаклар кўпкарига кетиб, кунботарда қайтди. Қур бўлиб ўтирди. Палов сузилиб, учовора бир тобоқ бўлди.

IV

Хуфтонда аёллар гулхан ёқиб, давра қурди. Даврада чирсиллаб ёнаётган шувоқдан кўкка буралиб-буралиб олов ўрлади. Шувоқ ҳиди димоғларни қитиқлади. Болалар давра теварагида қувалашиб...

Беш-олти бола жам бўлиб, бир уй ичича ерни айлана қилиб чизди. Бу — гир. Бирор сонни белгилашиб,

¹ Хон, ой, гул маъносида.

бирова болаларни уч айлантриб санади. Охирида мўлжалдаги сонга тушгани гирда қолди. У гир ичида энгашиб, кўзларини қўллари билан яшириб турди. Болалар ҳар тарафга сочилиб, яширинди. Гирда қолгани уларни излади. Гирдан ҳам огоҳ бўлди. Ким унинг кўзини шамғалат қилиб, эпчиллик билан гирга чопиб кирса, у ғолиб саналади. У, аёллар орасида бир бола мўралаб турганини сезиб қолди. Уни даврани гир айлантриб қувди. Бола ушлатмай, гирга қараб қочганда қўлга тушди. Бу орада бошқа болалар гирга тўпланди. Энди қўлга тушгани гирда қолиб, болаларни излади. Бу — яшинмачоқ ўйини.

V

Шундай қилиб, болалар давра теварагида қува-лашиб, яшинмачоқ ўйнади. Аёллар доирани елпиб-елпиб, ҳалқачаларини шилдиратиб-шилдиратиб оловга тоблади. Даврада чанговуз бўзлади:

— Биёв-биёв-биёв!

Бир қиз олов гирдида бармоқларини қирсиллатиб, чанговуз нағмаларига хиром этди. Даврада икки гўзал эшилиб-эшилиб, тўлғаниб-тўлғаниб ўйнади: бири олов, бири қиз!

Аёллар нағмаларга ҳамоҳанг чапак чалиб, жўшиб қийқирди:

— Қиштала-киш, киштала-киш, ҳай-ҳа-а-а-ай!

— Ҳа, бўйингдан момонг айлансин, ўйнай бер. Ўзим келин қиламан!

Уйнаган ўйнаб, ўйнамаган тўн ёпди.

Бўйдоқлар даврага ўғринча қараб, қайлиқ танлади.

VI

Тўйхонанинг кунчиқаридаги қисирпояда болалар икки тарафга бўлинди. Биринчи тараф тескари ўғрилиб, кўзларини чирт юмиб турди. Иккинчисидан қулочи каттароғи молнинг бир қаричча оппоқ суягини қулочкашлаб отиб юборди. Суяк тушган ердан чанг кўтарилди. Улар, бўлди, дегач, рақиблари ўғрилди. Ҳар тарафга ёйилиб суякни излаб кетди. Суяк отган болалар қаторлашиб ўтириб, уларни кутди.

Болалар суякни излай бериб ожирн топдилар. Агар тополмаганларида суякни отган болаларнинг ўзи топиб ота бериб, уларни сарсон қиларди. Энди суяк отиш гали уни топиб келганларга.

Буни оқсуяк ўйини дейдилар!

VII

Тўйхона ёнидаги ҳовлида эркаклар давра қурган. Бунда олишув бўлади. Давра устидан сим тортилиб, электр чироқлари осилган. Полвонлар яланг оёқ олишаётганларида оёқларига зах ўтмасин учун даврага сомон сепилган.

Давра четида ёниб бўлган олов чўғи яшнайдн. Полвонлар совуққа қотганда шу чўққа исинади.

Тун совуқ, совуқдан қор ҳиди келади. Одамлар жунжикиб:

— Уҳ-уҳ, қорнинг совуғи-я,— дейди.

Дарҳақиқат, Керагатоққа биринчи қор тушди. Қорли чўққилар ойдинда элас-элас оқариб кўринади. Тоғ ўнгирида телевизор станцияси чироғи ёнади. Адоғроқдаги тўда чироқлар Вахшивор қишлоқлари. Тўхтамиш, Чуқуробшир, Чинор, Лўкка, Зардақул, Бод-ҳаво...

Ой қишлоқ устида осилиб қолган. Юлдузлар гуж-гуж.

Давра айланасига гилам, кўрпачалар тўшалган. Меҳмонлар ҳали келмаган.

Тўрда ўтирган колхоз раиси:

— Қулмат, қўшхоналарга¹ бориб, меҳмонларга хабар бер! Олиш бошланди, де! Чоп, зувиллаб бориб, зувиллаб кел!

Кўп ўтмай, меҳмонлар кела бошлади. Давра тўлиб, жой етишмай қолди. Бировлар давра сиртидаги машиналарга чиқиб ўтирди. Кўпчилик тик турди. Даврага қарашга бўйи етмаган болалар дарахт шохлари айрисига, деворларга миниб ўтирди.

Колхоз раиси бош баковул бўлди. Унинг олдида турли-туман рўмол, гилам, калиш, чопонлар. Баковулнинг орқа тарафида тўй хизматчилари гунажин, қўй, эчкиларни ушлаб турибди. Булар совринлар.

¹ Узоқдан келганлар қўнган хонадон.

VIII

Давра сукутда. Бош баковул ўрнидан туриб дав-
рага мурожаат этди:

— Одамлар, узоқ-яқиндан келган ҳурматли меҳ-
монлар! Мана, жамоа жам бўлди, олишни бошласак
ҳам бўлаверар. Бугунги даврамизда воҳамизга донғи
кетган Бўри полвон ўтирибди. Даврага баковуллик
қилишни шу кишига топширсак, нима дейсизлар?

Давра:

— Маъқул, полвон бованинг суяклари даврада
қотган!

— Қани, полвон бова, даврага чиқинг.

Одамлар орасида ўтирган Бўри полвон ўрнидан
туриб, қўлларини кўксига қўйди:

— Одамлар, шунчалик иззат қилганларинг учун
қуллук! Энди, биз қариб қолдик...

— Полвон бова, элнинг сўзини ташламанг!

— Эл атайлаб сизга юз солди-я!

Бўри полвон чиқа бермагач, раис ўзи бориб уни
олиб келди. Бўри полвонга Ҳотам полвон чиқди. Улар
бош баковул қаршисига чўккалаб ўтирди. Баковул
соврин айтди:

— Сизларга энг яхши тўн қўйилди...

Оқсоқол полвонлар гўё чиппа-чиндан олишиб, дав-
рани бошлаб беришлари лозим.

Бўри полвон қалишини ечиб, маҳсичан бўлди.
Қора чопонининг ўнгирларини қайириб, белбоғига қис-
тирди. Салласини бостириброқ кийди. Кенг ҳам дўнг
пешонасини, туртиб чиққан ёноқларини, чўзиқ жағи,
така соқолини силади. Даврани айланиб, кафтларини
туфлаб ҳўллади-да, Ҳотам полвонга қараб қулочини
кенг очди. Унинг ёқасидан ушлаб, бир-икки силкиди.
Сўнг авайлаб чил¹ берди:

— Ё, пирим!

Одамлар қарияларга қараб жўшиб кетди:

— Ҳа-ҳа, бўш келманг, полвон бова!

— Э, бўлди-е, чарчаб қолдиларингиз!

— Полвон бова, ундай чил берманг-э, Ҳотам
полвонга танисоғлик керак!

Оқсоқоллар қўйиб юборишиб, бош баковул олди-
га келдилар. Баковул уларнинг белига биттадан тўн-
лик беқасам боғлаб:

¹ Ҳадис.

— Бали, кучларингиз баробар экан!— деди.

Оқсоқоллар бўш келмади:

— Э, нималар деяписиз, раис бова, ўнгимга келган эди-ю, Бўри полвоннинг бирон ери лат емасин, дедим-да.

— Нима-нима? Уккағар Ҳотам полвон-э! Сизга ўхшаганларни манави чиначоғим билан йиқитаман, ҳа!

Шундай қилиб, аждодлар удуми бажо келтирилиб, ёшларга йўл очилди: оқ йўл, ёшлар!

IX

Бўри полвон давра айланиб, одатдагидек, барчага мурожаат этди:

— Халойиқ, даврада ҳалол олишиб, элга томоша кўрсатайлик! Ҳақ-ноҳақни мен ажрим қиламан. Айтганим айтган, деганим деган! Даврадаги Бўри полвон сўзим: тарафкашлик, фирромлик, ошна-оғайнигарчиликка йўл қўймайман!

Бўри полвон теваракка аланглаб, раиснинг қунишиб ўтирган беш-олти ёшлар чамасидаги ўғлини кўриб қолди. Уни қўлидан етаклаб келди.

— Отингиз нимайдн, полвон?

— Шукуй.

— Э, яшанг, Шукур полвон! Болалар, манови Шукур полвон билан олишадиган мард бўлса ўртага чиқсин!

Телпагининг қулоқларини тушириб олган бир бола чиқиб келди. Қетидан отаси қичқирди:

— Полвон бова, манови Эрмат полвонни бир сишаб кўринг!

Бўри полвон унинг ҳам қўлидан ушлади:

— Эрмат полвон, сиз манови Шукуй... эй астаф-фирулло, Шукур полвон билан олишасизми? Ўзи, юрак уряптими? Э, бали, гап бундай бўпти-да. Қани, юринглар. Раис бова, манави полвонларга дўржироқ зот қўйинг, келбатидан икковням катта полвонга ўхшашпти!

Полвончалар бош баковул рўпарасига чўккалади. Баковул:

— Сизларга ўзларингиз боп бир тўи, бир сўм пул қўйилди... Яхшироқ олишсаларинг яна бир соврин қўшамиз! Ечинмасдан олиша беринглар, кун совуқ.

Болалар давра айланди. Бирок чаппа тарафдан. Одамлар гурр этиб кулиб юборди.

Бўри полвон уларни тўхтатди:

— Э-э, манови тарафдан айландинглар! Кулманг, халойиқ, полвонлар ғайратига чидай олмай шошиб қолди. Полвон — шундай-шундай қилиб полвон бўлади-да!

Х

Болалар даврани икки айланиб, қўл бериб кўришди. Шукур полвон чопонининг ўнгирларини қайириб, белбоғига қистирди. Энкайиб, ўнг қўлини олдинга сермаб ташлаб бора берди. Эрмат полвон иштонини юқорига бир кўтариб қўйиб, уям қулочини сермаб кела берди.

— Ҳа, қулочгинангдан, полвончалар!

Шукур полвон ўнг қўли билан Эрматнинг ёқасидан, чап қўли билан билагидан ушлаб, икки оёғига қўшиб чил берди. Шукур полвон йиқитаётиб эди-ю, ерга оғиш вақтида ўзини эплай олмай, икковиям баравар йиқилди.

Одамлар:

— Бекор, ит йиқилиш! бўлди. Бошқатдан олишинглар!

— Шукур полвон, қаттиқ-қаттиқ чил беринг! Қим айтади сизни раиснинг ули деб!

— Эрмат полвон, кўп шалпайманг, дадил бўлинг!

Шукур полвон йиқитдим, деб ўйлаб, бош баковул қошига ўтирди. Эрмат давра ўртасида чопонига илашган сомонларни қоқиб, Шукур полвонга, сўнг Бўри полвонга анграйиб қараб:

— Фирром, мен йиқилмадим,— деди.

Бўри полвон Шукурнинг елкасига қўлини қўйди:

— Полвон, йиқитолмадингиз, бошқатдан олишинг. Елкангизни кўп силтаманг. Ё отангизга ишоняп-сизми? Отангиз идорага раис, даврага Бўри полвон раис! Туринг!

Шукур полвон қовоқ-тумшуқ қилиб, отасининг ёнига бориб ўтирди. Бўри полвон унинг пешонасини силаб, суйди:

— Шайтонга ҳай беринг, полвон, чиқинг энди. Айланаинг полвонимдан...

¹ Икки полвон баравар йиқилса, ҳеч ким ғолиб бўлмайди.

Шукур полвон ийиб, яна даврага кирди. Бу сафар Эрмат полвон энкайиб келиб, Шукурнинг қўлтиқлари остидан кириб кўтармоқчи бўлди. Шукур полвон унинг бошини кўкраги остига қисди. Қўлларини қўлтиғидан ўтказиб ушлаб ётиботарга олди: ўзи бирдан орқага ётиб қолиб Эрматни устидан ошириб отмоқчи бўлди. Бироқ ўзи остида қолди. Бўлди кулги!

Шукур полвонга алам қилди. У Эрматга қўлини мушт қилиб кўрсатиб:

— Сен билан янаги тўйда курашаман,— деди.

Эрмат полвон баковулнинг рўпарасига ўтириши билан бир талай бола гурр чопишиб унинг ёнига чўккалади. Шукурга тарафкаш болалар бир-бирига сўз бермай талашиб, баковулга эланди:

— Бова, Эрмат полвон билан мени олиштиринг, у қалин ошнамши йиқитди!

— Йўқ, Эрмат полвон билан мен олишаман. Шукур холамнинг ули!

— Бова, Эрмат полвонга мени чиқаринг, Шукур бизнинг ҳамсоямиз!

Даврага яна бир бола — Холёр полвон чиқиб келди. У Шукур полвоннинг бир ёш катта акаси. Холёр полвоннинг ҳаяллашига сабаб — у тут шохида ўтирган эди. Ерга тушиб, даврага киргунча вақт ўтди.

Масалани Бўри полвон ҳал этди:

— Раис бова, Холёр полвонга рухсат беринг, укасининг ори учун олишсин! Минг қилсаям эмчақдош-да!

XI

Зўрдан зўр чиқиб, олиш катталашди. Гал мактаб ёшидаги болаларга, кейин ўсмирларга етди. Бир полвон йиқилса, унинг орига ошнаси ё оғайниларидан чиқади. Қони тортади-да...

Ор-номус учун кураш болаликдан бошланади.

Қишлоқ одамлари ўзаро олишади. Бордию четдан полвонлар келган бўлса-чи? Унда қишлоқнинг жами полвонлари бирлашиб, улар билан курашади. Одамлар киндик қонлари томган ер шон-шарафи, орияти учун олишади.

Ватан — киндик қон томган ердан бошланади!

Бу даврада қишлоқнинг барча полвонлари бир тараф бўлади. Негаки, ўзга районлардан полвонлар кўп келган. Полвоннинг тўйи-да! Қимсан — Зулфиқор полвон тўй қиянти!

Бўри полвон қўлларини орқасига қилиб давра айланди. Четдан келган полвонларга назар солди: манави ўтирганлар сариосиёликлар, термизликлар ҳам бор. Булар ўзимизнинг Денов полвонлари. Пичирлашиб гаплашаётганлар ким бўлди? Ҳа-а, жарқўрғонликлар. Манавилар эса шўрчиликлар. Уртада чордана қуриб ўтирган мўйлов — Рўзи полвон. Яқинда бизнинг полвонлар уларни ўз уйларида мағлуб этиб келди. Кўриниб турибди, шўрчиликлар аламзада. Демак, олиш зўр бўлади. Биринчи кимдан бошласин? Меҳмонларни бир-бирлари билан олиштирсамкин? Йўғ-э, давра ўзиники — эп бўлмас. Яхшиси, ўзларидан кимдир чиқиб бошлаб берсин.

У деворнинг нарёғидаги рўмолли бошларни кўриб қолди: қизлар курашни томоша этаётган эдилар.

Бўри полвон овозини кўтариб деди:

— Ай қизлар, девордан кўп бўйлаб берма, полвонларнинг хаёлини бўласан! Бор, ўсмангни қўй!

Рўмолли бошлар ғойиб бўлди.

Бўри полвон ўйлаб қараса, воҳанинг деярли барча зўр полвонлари жам бўлибди. Улар катта ниятлар билан келган. Ниятлари ўзларига эш бўлсин!

Хўш, барча меҳмонлар хўжасоатлик полвонлар билан олишадими ё районлар ўзаро олишадими? Яхшиси, районларни бир-бири билан олиштирган маъқул. Турган гап, шўрчиликлар фақат хўжасоатликлар билан олишади. Хўжасоатлик полвонлар буни биладими?

Бўри полвон қишлоқнинг энг зўр полвонларини излади. Улар ҳар ерда сочилиб ўтирибди.

У ачиниш билан шуни ҳис этдики, инсон қанчалик одил, танти бўлмасин, бари бир ўз юрти, элига тортар экан...

У даврадан чиқиб, оқсоқоллардан Амир полвонни тирсагидан четга тортди:

— Полвонларнинг ҳар ерда ўтлаб юрибди, у нима ўтириш? Менга қара, зўр-зўрларини бир ерга йиғ. Шўрчиликлар кепти... Тушундингми? Ўзинг бош бўл. Қурга тартиб билан чиқар. Шошма, етти ўлчаб, бир кес, шўрчиликларнинг ўнги-чапига эътибор қил. Қайтариб айтаман, фақат шўрчиликларга кўз тикинглар, Бинойими?

— Бинойи, полвон бова, бинойи.

— Бир-икки дадилроғи билан бизнинг Тиловбердини давра охирига асра. Йўғон чўзилиб, ингичка узилганда кунимизга ярайди. Яна ким бор?

— Шу, Бакирбойнинг Самарқандда ўқиётган Жонибек ули келган. Яхши олиши бор-да. Утган йили келганда Сарносиёни мом¹ қилган эди.

— Унинг келганини кўпчилик билмайди-я? Маъқул. Айт, том устига чиқиб, ўзини яшириб ўтирсин.

— Ҳай.

ХIII

Бўри полвон даврага кирди.

Ана, Максим полвон, Алимардон. Шоди, бу... Бўри полвон беихтиёр тўхтади. Жуда таниш юзга кўзи тушди. Бу ким бўлди экан? Эслолмади. Ҳайрон бўлиб яна қаради. Бармоқлари билан кўзларини уқалаб тикилди. Уша юзни аниқ кўрди. «Ё тавба,— деди пичирлаб.— Худди Насимга ўхшайди-я. Ё чини билан Насиммикин? Йўғ-э, у кўпкарида отдан йиқилиб бир кўзи ожиз бўп қолган, деб эшитиб эдим. Бунинг икки кўзиям... Тагин бир қарайин-чи!..»

Ҳа, бу Насим полвон эди!

Насим полвон даврага қараяптими ё узоқларга назар соляптими, билиб бўлмас, бошини тик тутганча кўзи ожизларга хос, шоирона ўтирибди.

Бўри полвоннинг кўнгли уюшиб кетди. Насим полвонга жуда-жуда раҳми келди. Қулочини кенг очиб: «Насим ошна!»— демоқчи бўлди. Аммо кўнглининг туб-тубида яшириниб ётган нимадир... нимадир... бу истагини рад этди.

У бошини маъюс эгиб, бурилди. Бир қадам босиб елкаси оша яна қаради. Даврадаги овозларни эшитмай, одамларни деярли кўрмай қолди. Унинг кенг елкаларидан нимадир босар, нима бўлса ҳам жуда оғир, зилдай оғир эди. У мадори қуриб, кўзи тиниб, қур четига ўтирди. Ёнидаги одамга ўгирилди:

— Тўра оқсоқол, Насим полвоннинг кўзи...

— Бечора отдан ёмон йиқилган экан, зарбидан бу кўзиям оқиб тушибди.

— Ёпирай, эшитмаган эканман, туф-туф-туф...

— Фалокат-да.

Бўри полвон ўнг кафтини тиззасига қўйиб, чироқ ёруғида йилтираётган осмонга тикилиб қолди. Беғу-

¹ Даврани қойил қилган ғолиб.

бор болалик, бебош ёшлик яқин олисларда... яқин олисларда — сочларнинг оқи, юзларнинг бужури, кўзларнинг нури, кўнгилнинг туб-тубида қолди...

1

Олам кўм-кўк. Фалак зангори.

Қишлоқ этагидаги подаётоқ тумонат одам. Улар пода йўлига чиққан. Тўда-тўда эркаклар гурунглашади. Тошларга чўнқайиб ўтирган момолар урчуқ йигиради. Аёллар аёлларнинг ғийбатини қилади. Усмирлар давра қуриб кураш тушяпти. Болалар кўнгилларига ёққан ўйинларни ўйнайди. Бир гуруҳ бола мояк уриштиряпти.

— Тут, тут нишини!

— Сен тут-да, ютдинг-ку!

Бўри қўйнидан мояк олди. Тишига уриб, эшитиб кўрди: тик-тик-тик... «Йўқ, бунинг жони йўқ экан», деган хулосага келди. Яна бошқасини тишига уриб эшитди. «О, буниси зўр экан». У моякни ўнг кафтига юмди. Бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасидан нишини кўрсатиб тутди. Болта мояк ниши билан унга урди. Болтаники зўр экан. Бўрининг моягини ёрди. Бўри ёрилган моякни унга берди. Бордию Болтаники ёрилганда, унда мояк Бўриники бўларди. У яна бир моякнинг поянагини — йўғон томонини эшитиб кўрди. Поянаги зўрдай. Болтага юзланди:

— Тут поянагингни! Ана, сеники ёрилди, чўз буюёққа!

— Бўлди, энди сен билан уриштирмайман. Насим, моягининг белини тут! Ҳай майли, мен тутаман. Ур! Бекор, поянагинг билан урдинг! Шу фирромлигинг учун поянагингни тут, мен ниш билан ураман. Ана, ёрилди, чўз буюёққа!

Адир тарафдан келаётган қўй-эчкилар маъраши, чўпонлар овози тобора ёрқинроқ эшитилди.

Адир устида чўпонлар ити, шохдор серка кўринди. Йўлбошчи серка қоматини ғоз тутиб, олға қараб турди. Изидан тизилишиб келган қўй-эчкилар шохдор серканинг йўл бошлашини кутди.

Пода адирдан эна бошлади.

Одамлар эрмакларини бўлди қилиб, подага пешвоз чиқди. Чимзорни одамлар овози, қўй-қўзилар, эчки-улоқлар маъраши босди. Улоқлар тошдан-тошга сакраб чопди.

Қўй-эчкиларнинг туёқлари кўм-кўк ўтлар оралаб юра бериб кўкариб кетган, қоп-қора тумшуклари йилтирайди.

Баҳор подасидан сут ҳиди анқийди.

Насим қўйларини Бўриникига қўшиб ҳайдади. Бўриларникига еганларида қўйлар айрилди. Бўриларники дарвозага кирди. Насимларники йўлида давом этди. Насим қўлидаги хивични қўйлари кетидан отиб юборди:

— Ўзларинг бора беринглар, ўйни биласизлар.

Ўзи Бўриларникида қолди. У Бўридан айрилгиси келмади.

Бўрининг онаси хурмача кўтариб қўтонга келди. Қўй-эчкиларни кўганлаб чиқди. Бировини бўш қолдириб, бўйнидан етаклаб, саёз чуқурча устига олиб келди. Бўри эчкини бўйнидан қучоқлаб турди. Насим улоқни. Бўрининг онаси кадини чуқурчага яхшилаб жойлаштириб қўйди. Эчкининг елинидан, улоғи эмиб қўймасин учун қийдирилган доқа халтани олди. Тирсиллаб турган елини уқалади. Насим энгашиб, елига қаради. Кейин Бўрига, қара, энди қизиқ бўлади, дегандай кулиб қўйди.

Бўрининг онаси Насимга имо қилди. Насим улоқни эчкига искатди. Бўрининг онаси димоғида куйлаб, эчкини соға бошлади:

Ол боланги жонивор-а, чурия-чур-эй,
Мъраб-мъраб кела қол-а, чурия-чур-эй,
Молдан олдин келмасанг-а, чурия-чур-эй,
Ўйдан кетмай қола қол-а, чурия-чур-эй.

Насим юзини улоқнинг пешонасига қўйиб, илжайди. У маза қилаётган эди!

Соқолинг бор бир тутам-а, чурия-чур-эй,
Ёки бўлдингми кўсам-а, чурия-чур-эй,
Бўлган бўлсанг сен кўсам-а, чурия-чур-эй,
Бўлади сени сўйсама, чурия-чур-эй.

Шу вақт дарвоза тарафдан овоз келди:

— Ойхол хола-ю, ҳув-в Ойхол хола!

Куйлаб соғаётган Бўрининг онаси миқ этмади. Насим бир сесканиб тушди: қақираётган онаси эди. Бўри худди онасига тақлид қилиб овоз берди:

— Ҳув-в!

— Ит қопмайдими?

— Қопмайди, кела беринг. Ит боғлоглиқ.

Бўрининг онаси ўглининг тақлимидан: мийиғида кула-кула соғаберди:

Шохларинг бор бир минор, чурия-чур-эй,

Минорга қушлар қўнар, чурия-чур-эй,

Болаиғ олиб искасанг, чурия-чур-эй,

Куйган юрагинг қонар, чурия-чур-эй.

Бўрининг онаси қаддини кўтариб ўриндан турди. Насим улоқни қўйиб юбориб, уйга қараб қочди. Диққиллаб турган улоқ чопқиллаб бориб елинига ёпишди. Дарвозадан Насимнинг онаси кириб келди.

— Кўргулигинг кўп бўлгур, бу бола бўлмади. Уйда мойк қолдирмайди. Подага юборса, қўйларнинг ўзи келади. Қўзининг бўлса бирови йўқ. Қаёққа кетди у? Юр, уйга!

Бўрининг онаси:

— Қўяверинг, уёқда ётди нима, буёқда ётди нима.

Онаси Насимни қарғай-қарғай кетди.

Улар кечаси уйқулари келгунча бир-бирини қитқилаб ўйнади.

— Сенга бир нима айтайинми, Насим ошна? Энам сомонхонага мойк яшириб қўйибди. Тонг отса, сенга ўғирлаб бераман.

2

Утовда улиш-томирлар, ҳамсояқўллар ўтирибди. Дастурхонда турфа поз-неъматлар — хўрақлар: палов, нишолда, ҳолва...

Кун қиём бўлди. Утов чанғароғидан дастурхонга тафтли нур тушди. Суюн оқсоқол эшикка овоз берди:

— Бўриқул, чанғароқни ёп-э, офтоб тушиб қолди!

Бўри чанғароқнинг ипини тортиб, ёпди. Утов ич қорайиб қолди. Насим ўтов чипталарини йиғиб қўйди. Утов яна ёришди.

— Сув олиб келинглар, қўлни чайқайлик.

Бўри елкасига сочиқни ташлаб, одамларнинг қўлига обтовада сув қўйди. Суюн оқсоқол яна овоз берди:

— Ойхол мўмо дейман, олиб келинг энди атагинингизни!

Бўрининг онаси тугун қўлтиқлаб келди. Суюн оқ-соқол ёнидаги Мамат бобонинг тиззасига кафтини қўйиб, қироат билан деди:

— Бир ибратомуз ҳикоят эшитганим бор...

— Ҳа-ҳа!— Мамат бобо эшитайлик, дегандай унга юзланди.

— Диёнатли замонларда манави Бўриқул билан Насимга ўхшаган икки бўзбола туз-намак бўлиб, тўн ёпишиб ошна бўлибди. Икковиям ёлғиз фарзанд экан. Алқисса, икковиям бир қориндан талашиб чиққан эмчакдошдан ҳам иноқ, меҳрибон бўлиб юрганларида уларнинг юртида ўғри пайдо бўлибди. Подшо ўғриларни қидиртира бошлабди. Икки ошнанинг ҳаминчадар қалинлигини кўрган айғоқчилар уларни ўғри гумон қилиб, подшога чақибдилар. Подшо уларни оёғини ерга теккиздирмай келтириб, тергай бошлабди. Улар айбларини бўйниларига олмабди. Аслида йўқ айбни қандай қилиб бўйинга олиб бўлади дейсиз.

— Шундай, шундай.

— Алқисса, подшонинг қаҳри келиб, уларнинг ўжарроғини дорга осмоқчи бўлибди. Шунда иккинчиси: «Йўқ, мениам қўшиб осинг», дебди. Подшо бўлса: «Бор-э, мендан нима кетди», деб ҳар икковиниям осмоқчи бўлибди. Бировини дор остига олиб келиб, бўйнига сиртмоқ солибди. Шунда, униси келиб подшонинг оёғига йиқилиб: «Эй, подшои олам, аввал мени осинг», деб ёлворибди. Подшо: «Нимага ундай дейсан, фарқи нима?»— дебди. У бўлса: «Йўқ, ҳазратим, биринчи мени осинг, мен ошнамнинг ўлимини кўрмайин», дебди. Подшо: «Ҳа, майли. Менга бари бир», деб қўл силтаб, уни қўйиб юборишни буюрибди. Бунисининг бўйнига сиртмоқ солибдилар. Энди ҳалигина озод қилингани келиб подшога ёлворибди: «Аввал мени осинг, биринчи мен ўлайин». Подшо ажабланиб: «Сенинг муддаонг нима?»— дебди: У: «Ҳазратим, мен ошнамнинг ўлишини кўриб қандай чидаб тура оламан. Ундан кўра биринчи мени осинг», дебди.

— Ҳай-ҳай! Қаранг, ана қаранг!— кўзларини катта-катта очиб, бошини сарак-сарак қилди Мамат бобо.

— Алқисса, жаллодлар дор остига унисини олиб борса, буниси подшога ёлворармиш, «аввал мени осинг», деб, бунисини олиб борса, униси... Жам бўлган жамоат ичида йиғламагани қолмабди. Подшо ик-

ки ошнага қойил бўлиб, ҳар икковиниям озод қилиб юборибди.

— Офарин, офарин!

— Қиссадан ҳисса шулки, Бўриқул билан Насим ҳам шу кундан эътиборан худди ўша икковидай қиёматли дўст бўлсин...

Бўрининг онаси Насимнинг елкасига беқасамдан тўн ёпиб, пешонасидан ўпди:

— Энди сен ҳам менинг улим бўлдинг.

Бўри ҳам Насимларникида шундай тўн кийган, унинг онасиям Бўрига шуларни айтиб, пешонасидан ўпган эди.

XIV

Бўри полвон бошини кўтариб Насимга қаради: «Қарибди, жуда қарибди. Ё мен ҳам шундай қаридимми? Йўғ-э, одамлар, юзларингиздан қон томади, дейишади-ку».

Бўри полвоннинг руҳида илиқ кайфият пайдо бўлди. У яна хаёлга чўмди...

I

Тик қир.

Елғизоёқ йўл.

Қирга ўрлаб бораётган ҳанги чарчаб, тўхтаб қолди. Қулоқларининг ости терлади. Юк оғир-да, эгаси, хуржунда икки кўзача сув, икки боғ қиёқ.

Бўри ерга тушиб, ҳангини ҳайдади. Ҳанги бўйинини чўзиб бор кучи билан ўрга интилди.

Ниҳоят, Ҳолвачининг қирига чиқдилар. Ҳанги буғдойи ўрилган ўркачларда арқонланган эшакларга тумшугини чўзиб ҳангради. Икки ҳўкиз қўшилган чана буғдой боғлари оралаб юрибди. Чаначи паншаха билан боғларни чанага ортади.

Ўркачларда қизлар сочилиб буғдой ўрмоқда. Бир қиз қўшиқ айтади. У — Момоқиз.

Офтоб қирни қиздирган, ҳавода нималардир кўз-ни қамаштириб жимир-жимир мавжланади. Бу — ҳил.

Кумуш бошоқлар тўлғанади. Буғдойзор чайқалади, буғдойзор шовуллайди, ўнлаб қизлар Момоқизга жўр бўлади:

Ғужмоқи бугдой,
Донгинанг тўқ-ай.
Тўп бўл, ўрайик,
Хўпда кўрайик.

Ҳолвачининг қиридан бугдой ҳиди келади. Гала-гала чумчуқлар ўрқачма-ўрқач учиб, донлайди.

2

Қизлар Бўрини ўзлари тарафга имлади:

— Бўри, берман ҳайда!

Бўри ҳангини Момоқизга қараб ҳайдади. Қизлар шу ёққа қараб чопдилар. У қиёқни қизларга гартдак-гартдакдан, Момоқизга мўлроқ берди. Қизлар Бўрини кунилаб-кунилаб кетди.

— Хасис! Ул, хасис!

— Бундан ит ҳам барака топмайди!

Бўри сувни чайлага туширди. Ҳангини арқонлаб, қайтиб келди.

Момоқиз ўроғини ерга қадаб қўйиб, бугдой соясида ўтирди. Рўмолини бошига елвагай қилиб ўраб, бир учини қайириб оғзига тишлаб, чўп билан ер чизди. Энсиз қошлари, киприклари хиёл эгилиб... Бўридан ни-мадир кутди.

Бўри иягини қашиди. Туриб-туриб, чайлага қараб кетди. Ярим йўлда елкаси устидан қараб, шошиб йўлга бурилди. Қараганларига пушаймон бўлди. Чунки Момоқиз ҳам унга қараётган эди!

Бўри чайлада ухлаётган Насимни туртди. Насим гудурлаб у ёнига ағдарилди. Бўри уни қўлидан тортди. Насим эснаб, нима дейсан дегандай, Бўрига қаради.

— Насим ошна, бир гап айтсам бировга айтмайсанми? Ошна, Момоқиз яхши, эшитяпсанми, у яхши...

Насим сергакланиб, Бўрига синовчан тикилди. Бўри кўзларини пирпиратиб, гапида давом этди:

— Насим ошна, сен Момоқизга айт, Бўри сени тушларида кўради, де. Сенга қиёқни дўржироқ беришида гап бор, де.

— Узинг айта бер.

— Мен? Бор-э, қайтиб айтаман?

— Узинг биласан.

— Қўрқаман-да, Насим ошна. Сен билмайсан, неча маргалаб айтаман дедим, бўлмади. Кўзига кўзим

тушса... гаранг бўп қоламан. Халиям айтаман деб бориб, нима дейишимни билмай қайтиб келдим. Насим ошна, сен менинг қиёматли, ошнамсан-ку, сен айт.

— Кўрамиз.

Бўри уни бағрига босди. Қувонганидан ҳалигина олиб келган сувдан бир коса қуйиб берди.

3

Қош қорайиб, қизлар қаторасига тўшак солиб ётди.

Ез чигирткалари чириллади. Эшаклар тарсиллатиб ер тепинди. Гулхан милтираётган олис камар тарафдан дўмбира сози, элас-элас қўшиқ эшитилди.

Осмолда ой балқиди.

Насим қизлар тарафга юрди. «Ҳозир чақириб келса-я», ўйлади Бўри. Қўрққанидан шошиб туриб, эшаклар ётган ёққа кетди. Эшакнинг жабдуғига чўнқайиб ўтирди. «Чақиргани билан бари бир бормаيمان, ошнам бўлса ўзи айтсин», кўнглидан ўтказди у. Утириб-ўтириб қайтиб келди. Чалқанча ётган Насимнинг ёнига чўккалаб қўлини ушлади.

— Насим ошна, у нима деди-а? Кўзингни очиб айт, нима деди? Ё, уялиб индамадимми?

Насим унга ўгирилди.

— Бўри, мен гапларингни оқизмай-томизмай айтдим. Бўри ошнамга сенсиз кундуз ҳам қоронғи, дедим.

— Уҳ, бормисан, ошна! У нима деди?

— У, э, бети қурсин, деб қўл силтади, жўра. Сенга кўнгли йўқ экан. Ишонмаяпсанми? Мана, қиблага қараб айтаман: агар ёлғон айтсам кўр бўлайин.

Бўрининг дили хуфтон бўлди. Бир маҳалгача хўрсиниб ётди.

Азонда кўрпа-тўшагини ҳангининг устига ташлаб, минди. Насим ҳангининг ёлидан ушлаб, уни йўлдан қайирмоқчи бўлди. Бўри бош силқиди. Кўнглидан шундай гаплар ўтди: «Э, қўй, ошна, кетаман. Қизлардан қачон ёруғлик чиқиб эди-да, энди чиқади. Мен уларни одам деб қиёқ ташиб юрибман-а».

Насимнинг бурни терлаб кетди. Тиниқ юзлари қизарди.

— Бўри, ўлай агар, ҳундисан, ҳунди! Ичимдагини топ, деб безрайиб тура берасан! Бир Момоқиз учун шунчами? Ана, қир тула қиз!

Бўри ҳангининг яғиридан кўзини олмади: «Насим ошна, ҳеч бўлмаса индамай қўйсин эди. Э, бўлди, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам...»

У хирмонга йўл олди.

4

Хирмончи чоллар Бўрига галагов¹ ҳайдаттирмади. Авваламбор, ҳўкизлар унга ўрганмоғи лозим. Бўлмаса бегонасираб, юрмайди. У майда-чуйда юмушларни бажариб юради.

Бир кунни офтоб қайтганда ҳўкизларни сувлатиб келди-да, ўнг кафтини пешонасига соябон қилиб қирга қаради.

У Момоқизни кўргиси келди!

Ҳангини қирга бурди. Чайлага бормай, сой ёқалаб бораётган эди, эшакли Насим қирдан эниб кела берди. Бўри изига қайтмоқчи бўлди-ю, сир бой бермай, йўлида давом этди. Юзма-юз бўлиб тўхтадилар. Гарчи Насим сўрамаган бўлса-да, Бўри боши билан қирга ишора қилиб:

— Шу ёққа... Хирмончилар бир иш билан юбориб эди,— деди.

— Юр, чайлага.

— Йўқ, ишим зарил.

Насим айёрона илжайди. Чиройли кўзлари ўйнаб, тишлари орасидан чирт этиб тупурди.

— Момоқизнинг олдигадир-да?

Бўри ловиллаб кетди.

— Ҳа, Момоқизнинг олдига! Хўш, сенга шу гап керакмиди?

— Э, бор, менга деса оёғига йиқил.

— Йиқиламан! Мен шундай оёқ ости одамман! Бўлдими? Пойига йиқилиб, Момоқиз, мен сенга нима ёмонлик қилиб эдим, дейман! Бўлдими!

Бўри ҳангига хода урди. Таҳликага тушиб қолган Насим унинг изидан етиб келиб, йўлига кўндаланг бўлди. Бўри ҳансирар эди:

— Қоч йўлдан, қоч! Мен Момоқизга ёлворгани кетяпман!

— Бўри, борма!

— Нега ҳукм қиласан? Нима, ҳосилотмисан?!

— Бўри, мени жўрам десанг бормайсан.

¹ Ҳўкизларни матаб хирмон янчиш.

XV

Аёз зўрайиб, полвонлар оғзидан чиқаётган ҳовур
лида қуюқлашди. Қураш қизигандан-қизиди.

Давра:

— Полвонлар, ўйнаб-ўйнаб олишинглар!

— Ҳа-ҳа-а-а, гардкам!

— Э, қўйма!

— Омон полвон, чил бер!

— Шу, Бобоқул билан Мамат полвон жуда ланж
экан, нима дедишгиз, Бўри полвон?

— Э, сиз сўраманг, мен айтмайин! Мағзава! Ланж
ҳам гапми, мағзава! Халойиқ, кўрдиларнинг, не вақт-
дан буён олишиб на йқиотади, на йқилади! Ерга
қараб суяшиб юргани юрган. Мен уларни қурдан ҳай-
даб юбораман, майлингизми?

— Давранинг фикриям шу!

— Бўлмаганга бўлишма деган!

— Бобоқул, кўп чақчайма, Бўри полвон тўғри қил-
япти!

— Олиш — санъат, ҳа!

— Минглаб одам уйқудан қолиб сенга қараб ўти-
рибди! Шундай экан, санъатингни кўрсат-да, бачча-
гар!

XVI

Бўри полвон:

— Халойиқ, манави икки полвон даврага гаплашиб
чиқибди экан! Бировимиз астагина йқиламиз, сўнг,
олган қўйни сўйиб еймиз, деб келишибдилар. А? Буни
менга айғоқчилар етказди! Қола берса, олишлариям
кўрсатиб турибди. Халойиқ, мен буларниям даврадан
бадарға қиламан!

— У-у, ола желак, ундан кўра бўйнингга тўрва
осиб, тиланчилик қил!

— Ул-а, шу кунингга-эй!

— Қўй ейсан-а, қўй ейсан, заҳаримни е!

Полвонлар қурдан бош эгиб, қуруқ чиқиб кетди.
Жума полвон Шернинг ичидан чил бериб, Шер
эса уни белидан маҳкам қучоқлаб турибди. Борди-ю,
Жуманинг оёғи чиқиб кетса, Шер полвон уни кўтариб,
орқага қайриб уради. Шер полвон, кўтар осмонга,
кўтар!

— Ё-ё-ё!

Жума полвоннинг оёғи илондай чирмашган экан, чили чиқмади. Шер полвон, бу кўтаришинг бекор! Даст кўтариш керак, даст! Қўрқма, йиқилсанг изингдан ўзим чиқаман! Кўтараётганингда орқага кўп чалқайма, бу хавfli! Кўта-а-ар!

— Ё-ё-ё!

— Чилини чиқариб юбор, чилини!

— Ё-ё-ё!

— Бали-бали-и-и!

Гурс!

Баракалла, Шер полвон, бундан зиёд йиқитиб бўлмайди! Тўнни тўрдаги чолларга бериб кет, олқайди! Намоз полвон, ерни тавоф қил, қўллайди! Алимардон полвон...

— Ё-ё-ё...

Бали, полвон, бали! Менинг қўлим эмас, отамнинг қўли, деб олиш, ҳа! Полвон, пирингни ҳаминиша ёд эт, мадад беради!

1

Бўри уйғониб, теваракка алаглади. Тоғ ёришган. Ёллар ёқимли. Ҳўкизлар мудраб, вазмин-вазмин кавш қайтаради. Ҳангининг яғирига қўнган тўрғай чулдирайди.

У ўрнидан нимлаб турди. Эрталабки чойдан кейин уч Ҳўкиз бир-бирига бўйнидан маталиб, галаговга қўшилди. Бўри оёқларига чориқ кийди. Толхивични олиб, хирмонга кирди. Хирмончи чол паншаха билан ёйилиб кетаётган сомонларни Ҳўкизлар оёғи естига ташлаб турди. Ҳўкизлар хирмон япча бериб ўрганиб қолган — ҳаминиша бир йўлдан юради. Уларга эргашиб юрган Бўрининг чориқлари сомонга кўмилиб-кўмилиб кетади.

Хирмончи чол:

— Ҳай баракалла! Майдалаб ҳайда, майдалаб!— деди.

У чолга кулиб қўйди, томоғини қирди.

Боботоғ чўққиларининг учи ёришди.

Қирга ўрлаб кетадиган сўқмоқда бир эшакли бор-япти. Бўри таниди: Насим. Уроқчиларга қиёқ олиб боряпти. Бўри тишларини тишларига қаттиқ босиб, гаврон билан Ҳўкизларнинг сағрисига сўқди. Бор овози билан қўшиқ башлади:

Сакреб-сакраб ҳайдагин-а, майда-ё, майда-ё,
Саксонлар ботмон келсин-е, майда-ё, майда-ё,
Йўртиб-йўртиб ҳайдагин-а, майда-ё, майда-ё,
Юз ботмонлар келсин-е, майда-ё, майда-ё.

Ҳўкизларнинг қадамидан чуқур из қолади. Сомон тагидаги бугдой гижир-гижир этади.
Бўрининг овози дардли:

Айри-айри туёғинг, майда-ё, майда-ё,
Олмос бўлсин жонивор-а, майда-ё, майда-ё,
Сени боққан деҳқонлар-а, майда-ё, майда-ё,
Сармаст бўлсин жонивор-а, майда-ё, майда-ё.

Жонивор, анови кетаётган эшаклини кўряпсанми?
У менинг қиёматли ошнам Насим. Жонивор, менинг на отам, на ака-укаларим бор. Ёлғиз ўғилман. Отам ҳам, ака-укаларим ҳам шу ошнам... Ҳайда, жонивор, ҳайда, темир туёғим, ҳайда!

Айри-айри туёққа майда-ё, майда-ё,
Айри наҳал ярашар, майда-ё, майда-ё,
Жилвираган қулоққа, майда-ё, майда-ё,
Тилла сирға ярашар, майда-ё, майда-ё.

Бировга айтма, жонивор, ҳув-в қирда бир қиз бор. У менинг юрагим эди. Қиёматли ошнам юрагимга чанг солди. Уҳ, кўргилик! Мен унга ишонган эдим, жонивор, у ишончимни оёқ ости қилди. Қиёматли ошнангдан шу иш келгандан кейин ўзгалардан нима умиду нима хайр. Бировга айтма, жонивор, айтгилиги йўқ. Яна тагин қасам ичди, эшитяпсанми, қиблага қараб қасам ичди. Қасам ёмон, жонивор... Ҳайда, жонивор, йўртиб-йўртиб ҳайда!

Маидалар қил кўрайик, майда-ё, майда-ё,
Шоҳингга гул ўрайик, майда-ё, майда-ё,
Шоҳингдаги гулларни, майда-ё, майда-ё,
Яхшиликка кўрайик, майда-ё, майда-ё.

Узинг ўйла, жонивор, у кўриб-билиб туриб Момоқизга кўз олайтирди-я. Ўз ошнасининг суйганига-я. Жонивор, Насимнинг онасини онам дедим, қўллари-дан туз едим. Ула-ўлгунча содиқ дўст бўлинглар, деб оналаримиз бизга оқ фотиҳа бериб эди...

Во ажаб, бу қандай дунё бўлди, жонивор? Уртада бурун бўлмаса у кўз бу кўзни ўйиб олади шекилли...

Майда-майда морисин-а, майда-ё, майда-ё,
Дон сомондан арисин-а, майда-ё, майда-ё,
Шундай катта хирмонга майда-ё, майда-ё,
Кўп барака дорисин-а, майда-ё, майда-ё...

Жонивор, бўлди, мен энди Насим билан юз кўришмайман. У билан бир умр гап қўшмайман, мана кўрансан...

XVII

Тун яримлади. Қурда полвонлар сийраклашиб, Карим пўстак билан Раҳмат полвон қолди.

Карим пўстак? Маълумки, пўстакни қаёққа отиб юборса, ерга албатта тескариси билан тушади. Каримни ҳам қаёққа отиб юборса, ерга тескариси — кўраклари билан бориб тушади.

Халқ Каримни пўстак дейишининг боиси ана шунда!

Карим пўстак Раҳматни қўл чилга олди, ўнг қўлини унинг қўлтиғидан ўтказиб, ёқасидан ушлади. Раҳмат полвоннинг чап қўли орқага қайрилди.

Одамлар қичқириб юборди:

— Ай, ай, пўстак, қўйиб юбор!

— Қўйиб юбор деса, а!

Карим пўстак қўйиб юборди. Қайтадан олишганларида яна қўл чилга олди.

Шовқин авжига чиқди. Бўри Полвон уларни ажратиб қўйиб, жар солди:

— Халойиқ, Карим полвон қўл чилга олиб номардлик қилди! Унинг кўнглида ёвузлик боракан! Мен уни даврандан бадарға қилмоқчиман, сиз нима дейсиз?

— Тўғри-тўғри!

— Бундай полвонни яна қайтиб даврага ёноштирмаслик керак!

— Карим пўстакнинг кўнгли кир экан!

Бўри полвон Каримга юзланди:

— Ана, эшитдингми? Чиқ! Э, садқан давра кет! Қани, раис бова, Раҳмат полвонга ҳақини беринг! Карим пўстакни йиқилди, деб ҳисоблайман!

Қўл чил азалдан ман этилган. Чунки қўл чилга

олинган қўл ё чиқиб кетади, ё синади. Қўл лат егач, полвоннинг даврага чиқиши амримаҳол. Қўл ўйнама бўлиб қолади. Бўри полвон, мана, даврада печа йиллар олишиб, бирон мартаям қўл чилга олмаган. Ҳа, дарвоқе...

1

Бу Қобил шўронинг тўйида бўлди.

Колхоз катталари шўронинг иззатига хизматда бўлди. Катталар орасида белига тўн боғлаб олган Бўри полвон ҳам бор. У яқинда бригадир бўлди. Бригадирликка тайинланиши қизиқ бўлди: колхоз раиси бир неча полвонни олиб, қўшни Тожикистоннинг Регар районига тўйга жўнади. Бўри полвонга одам юборди. У, бора олмайман, мазам йўқ, деди. Аслида бормаслигининг боиси бошқа ёқда — у раисни ёмон кўради...

Мишмишларга қараганда, раиснинг оёғи бузуқ эмиш...

Бўри полвон шуларни эшитиб, раис билан уёқ-буёққа бормас, ундан ҳазар қилар эди: «Нас босган одам билан юриб бўладими! Йўлда бирер фалокат бўлади-да, жувонмарг бўп кетамиз».

Регарнинг давраси катта бўлди. Даврада Тожикистон бир тараф, Сурхондарё бир тараф бўлди. Даврага Денов райони катталариям келган экан. Сурхондарёнинг жамики полвонлари район катталарини қора тортиб, уларнинг теварагига жам бўлди. Катталар Сурхондарё шарафи учун талашиб-тортишди.

Ҳай, бир катталар бор эди-да! Ор-номус, шон-шараф учун қандай куйиб-нишарди! Эндигилари план, мажлисдан бошқа нарсани билмайди!

Бари бир сурхондарёликлар йиқилди. Ёппасига! Регардан Утаи полвон деган чиқиб, Сурхондарёнинг суяган тоғларигача териб ташлади!

Баковул Денов катталарига илжайиб:

— Бўлганларингиз шуми?— деди.

Катталар улай-булай изза бўлмади! Ижроқўм раиси орқасига ўгирилиб:

— Бўри полвон қани?— деди дўқ оҳангида.

— Мазаси йўқроқ экан, келолмади,— жавоб берди колхоз раиси.

— Э-э,— ижроқўм раиси афти буришиб, афсусли қўл силтади. Катталар этакларини қоқиб туриб кетди. Ёзидан полвонлар жўнади.

Аламзада катталар Регардаги яна бир даврага Бўри полвонни олиб борди. Давра охирида ўша Утан деганига чақирилди. Деновлик катталар Бўри полвонни даврага туширди.

Курашни асл зўр полвонларга чиқарган-да! Ё йиқитади, ё йиқилади! Чўзиб ўтирмайди! Утан полвон биринчи қўлдаёқ Бўри полвоннинг ичидан чил солди. У Утанны чўнқаймага олиб уриб, Сурхондарёнинг шоншарафини яна кўтарди!

Катталарнинг оғзи қудоғига етиб, унинг елкасига қокди. Деновга қайтганларида Бўри полвоннинг шарафига зиёфатлар уюштириб, совға-саломлар берди. Раисга айтиб, уни бригадирликка қўйдилар.

Шу-шу, район катталари давраларга Бўри полвонсиз бормайдиган бўлди.

Шўронинг тўйида Насим полвоннинг омади келди. У тоғчи уруғидан икки полвон билан курашиб, икковиниям биринчи қўлдаёқ йиқитди. Буни кутмаган полвонлар писиб-писиб қолди. Насим баковулнинг рўпасида ўтириб, навбатдаги полвонни кута бешлади.

Баковул даврага чорлади:

— Насим полвонга талабгор бўлса чиқсин!

Жимжитлик. Бўри полвон ўрнидан бир қўзғалиб қўйди. У бор даврада ҳали бирон мартаям бундай чақирқиқ эшитилмаган эди-да...

Оғир вазият! Шунинг учунки, даврада голибдан ҳам зўр полвон ўтирибди Бу — Бўри полвон!

Баковул полвонларнинг кўнглига қўл солиб кўрди. Худди шу ерда катта хатога йўл қўйди. Тантана-вор овозда:

— Отангга раҳмат, Насим полвон! Бўпти, кетавер, сендан зўр полвон йўқ экан! — деди.

Бу гап Бўри полвонга ботиб кетди! Пешонаси тиришиб, баковулга ўқрайди: «Ҳе, уккағар лоппи! Насим ҳаммаин қойил қилди? Насимдан зўрроқ полвон йўқ? У ўзи ким? Э!»

Бўри полвон ўзининг даврада ўтирганини билдириш учун атайин йўталди. Сўнг, ёнидаги Сана полвонга зўрма-зўраки илжайиб, бош ирғади. Бу бош ирғаш,

илжайишдан манави киноя бор эди: «Қаранг-а, шундай зўр полвон бор экану, биз билмабмиз-да...».

У, Сана полвон баковулга бориб, гапингизни қайтиб олинг, Бўри полвонга ботиб кетди, дейди, деб умид қилди. Бироқ Сана полвони тушмагур унинг кўнглидагини уқиб ололмади.

Бўри полвон гаши келиб, буёғига ўгирилди. Давра четида ёнаётган машъалага тикилди. Одам бўйи темир ерга суқилиб, учига симга ўралган жандалар осилган. Бир бола машъалага ермойи сепиб турибди.

Бўри полвон энди ўзини-ўзи овута бошлади: «Баковул лақилласа лақиллай берсин. Насим менинг олдимда ўзининг ҳеч ким эмаслигини яхши билади».

Бироқ Насим полвон қурдан чиқиб кетаётиб, даврага шундай голибона қарадики, бу қарашда: «Бариини қойил қилдим-а!»— деган маъно бордай эди.

Бўри полвоннинг сабр-тоқати ниҳоясига етди. Уни полвонлик қони қўзғади. Дилида: «Э, шошма!»— дея ирғиб туриб, даврага кирди.

Буни кутмаган баковул довдираб қолди:

— Сизни ошнаси деб ўйлаб...

Бўри полвон — Бўри полвонлигини қилди. Азалдан полвон халқида сал... камроқ бўлади, деган гап бор. Йўқ, полвонларда кам эмас. Уларнинг вужудида ҳовур бор. Полвон — қони тез одам. Полвон — кўпкарига боқилаётган от каби асов бўлади.

Бўри полвон белбоғини қўлига олиб, алп-алп одимлар отиб, даврани айлана берди.

Насим ҳам чиқиб, Бўри полвоннинг изидан юрди. Ҳалиги дабдаба қаёқда... Елкалар қисик, қадамлар омонат...

Зўрдан зўр чиқса оёғи типир-типир!

Бўри полвон унинг юзига қарамади. Даврада кимдир саросима билан қабатидагига деди:

— Икки ошна-я. Охир замон бўляптими дейман.

— Ошна бўлгани билан иккови гаплашмайди.

— Бирор гап ўтгандир-да.

— Ким билади дейсиз.

Бўри полвонга жуда-жуда алам қилди: «Уҳ, қизбет! Ақалли бир оғиз чиқмайман, демади-я. Итдан бўлган қурбонликка ярамас! Қараб тур, даврага қайтиб чиқмайдиган қилмасам кўрасан».

Бўри полвон тўхтади. Иштонини тиззасигача липла урди. Кўкракларини очди. Унинг нияти ёвуз бўлди: «Бирдан қўл чилга оламан».

У важоҳат билан Насим полвонга қараб юрди. Насим полвоннинг важоҳати ҳам уникадан кам эмасди. Бу Бўри полвоннинг ниятини амалга оширишга бўлган иштиёқини янада зўрайтирди: «Баковул сезиб қолиб қичқирсаям бари бир қўл чил қиламан. Узимни эшитмасликка оламан».

Шундай қилиб, яна бир неча дақиқадан кейин Насим полвоннинг бир қўли ё чиқади, ё синади!

Бўри полвон ўйнаб-ўйнаб, узил-кесил ҳамлага ўтди. Қўл узатмоқ бўлиб олға интилган эди, Насим полвон чаққонлик билан ўзини орқага олди.

Худди шу дақиқа кўзлар учрашиб қолди!

Бўри полвонга ўша қоп-қора кўзлар тик боқар, бу маъносиз, без кўзлар Бўри полвон учун қанчалик жирканчли бўлса, шунчалик қадрдон ҳам эди!

Қадрдон кўзлар Бўри полвоннинг қалбидан кўпириб-тошаётган қаҳрни сўндириб юборди. У беихтиёр бўшашиб, қўлларини туширди. Қўл силтаб:

— Ҳақини беринглар, у зўр экан!— деди-да, даррадан чиқди-кетди.

Одамлар Бўри полвоннинг бир жойида оғриқ турди, дейишди. Айримлар Бўри полвон қўрқди, деган хулосага келди.

4

«Бўри ошна, ёмон бўлди, жуда ёмон бўлди. Бошингга ёмон кунлар солдим. Мен буни олишда кўзларингдан билдим. Кўзларинг тўла дард, кўзларинг тўла ўпка-гина эди.

Ошна, сен мени юривсиз қилдинг. Бундай зўр бўлгандан кўра ўлганим яхши эди! Одам деб дардингни менга айтдинг-а! Ошна, сенга раҳмим келяпти, Момоқиз менгаём ёққан чин. Лекин мен бари бир Момоқизни деб сенчалик қайгурмайман, дард чекмайман.

Ўзи, сенга ҳеч тушуниб бўлмайдди, ошна. Бир оғиз қаттиқ гапирмадинг, менинг кимлигимни билсанг-да, юзимга айтиб солмадинг, Момоқизгаём айтмадинг-а.

Ошна, буни биров эшитмасин. Эшитгиллиги йўқ. Мен ўзим бор гапни Момоқизга айтаман. Мейли, мени лаънатласин, мендан нафратлансин. Сен қиёматли ошнаам бўлмаганингда ҳам сендай одам учун шундай қилардим.

Ошна, Момоқизнинг олдига бор. Кўнглингни тўқ қил — унинг олдида сенинг юзинг ёруғ.

Ошна, мени фақат бир нима қийнаяпти: кейин иккалангининг юзларингга қандай қарайман? Балки менадан бир умр юз ўгириб кетарсизлар? Йўқ, ошна, мен сендан айрилиб қолгим келмайди. Бўлмаса нима қилайин? Билмайман, ошна, билмайман...»

Бўри полвон Насимдан шу гапларни умид қилди. «Унинг ўрнида мен бўлганимда шундай қилардим,— ўйлади Бўри полвон.— Келиб, шундай дердим».

5

У интиқ бўлиб яшади. Момоқизнинг олдига боришга юраги бетламади.

Кутилмаганда Насим Момоқизга... одам қўйди. Нон синдирилди!

Буни эшитган Бўри полвон ярасига тиф теккан бемордай сесканиб, инграб юборди.

6

Насим яшашни билди.

У Момоқиз билан бошқа бригадага ўтиб кетди.

Олча гуллаётганда тўйлари бўлди.

Насим тўйга Бўриларнинг хонадонлариниям айтди. Тўйга Бўрининг онаси борди. Бўри, мажлис бор эди, деб районга кетди.

Насим янги бригадага эл бўлмади. Бригадир билан ади-бадидан боши чиқмади. Яна бошқасига ўтди. Нимагадир бунисигаям сиғмади. Буғдойпояда ўқариқ қазишдан эрта қайтди. Белбоғини ечиб, остонада серрайиб турган Момоқизнинг қўлига отиб юборди:

— Биламан, бунинг ҳаммаси Бўрининг иши! Насим қаерга борса кун берманглар, деб айтиб қўйган! Ундан яхшилик чиқмайди! Ичм қора унинг! Қовоғидан қор ёғиб юришиям айтиб турибди! Ранг кўр, ҳол сўр, деган! У бизни қўймайди! Кетамиз, дунёнинг колхози битта эмас! Э, сендай жўрамнинг...

Насимлар кўчди.

Уларнинг кўчиб кетаётганини эшитган Бўри полвон том устида олисларга тикилиб, хўрсиниб ўтирди. Кўч-кўрон ортган уловлар қишлоқдан чиқиб, Шўрчига йўл олди.

Бўри полвоннинг қалби ўртаниб кетди: кўнгил яқинлари ундан олислаб кетаётган эди...

Шундан кейин Насимларни қишлоқдаги уруғ-аймоқларининг тўй-маъракасига келганда кўрди. У Насимдан ўзини олиб қочди, у билан юзма-юз бўлмади. Момоқизни эса умуман кўрмади. Аммо кўргиси келди!

Бир тўйда ўзини қоронғиликка олиб, олов теварагида давра бўлиб ўйин қилаётган аёлларга назар солди. Диққат билан назар солиб, Момоқизни излади. Билди, шу қатор аёллар орасида Момоқиз бор. Билди, Момоқиз ҳам аёллар каби чакагини рўмол билан ўраб, оловга қараб турибди. Ана, ниҳоят, кўрди. Момоқиз даврага кирди. Қулоғини омонат очиб, рўмолини юзига пардалар қилиб, ўйнаб кетди. Ўзи ўйнаб, ўзи қўшиқ айтди:

Яхши қизнинг нозини
Ким кўтаради-ё,
Теккани қобил бўлса
Шул кўтаради-ё.

Бўри полвон бир энтикди!

Яна бир тўйда Момоқизни олисдан кўрди. Кундуз куни эди, Момоқиз бағрига бола босиб турар эди, боласи Момоқизнинг рўмолидан тортқилар эди...

Бўри полвон икки энтикди!

8

Шу-шу, Момоқизни ўйлаганда кўнглининг туб-тубида бир парокандалик уйғонадиган бўлди. Дунё кўзига тор кўринадиган бўлди, кўнгли ўксийдиган бўлди. Оқибат, уларни ўйламайдиган, эсламайдиган бўлди, борди-ю, улар тилга олинганда эшитмайдиган бўлди, индамай туриб кетиб қоладиган бўлди...

Бошқа нимаям қилсин, Момоқиз энди бировнинг аёли бўлса!

XVIII

Бўри полвон давранан хурсанд. Жанжал-аразлар йўқ. Полвонлар ўзини тарозига солиб ўтирмай чиқиб олишяпти. Ана, хўжасоатлик Садир полвон шўрчилик Рўзи полвонни елкасидан ошириб урди. Рўзининг орига Максим полвон дегани чиқди, Садир полвон!

— Э, у спорт мастери, чиқмайман,— дея туриб кетди.

Максим полвон самбо кураши бўйича спорт устаси экани чин. У баковул рўпарасида талаб қилиб ўтириб-ўтириб чиқиб кетди.

Бўри полвон хўжасоатликларга оғиз солди:

— Чиқинглар-да энди!

Уёқдан Амир полвон:

— Полвон бова, Садирнинг қўли лат ебди!— деди.

Бу шунчаки баҳона эди.

Шўрчиликлар пичинг қилди:

— Нимага бир полвонни йиқита солиб қочасизлар!.. Сизга даврага чиқингизлар-да!

Илкис пичинг Садир полвон баҳона бутун давра эгаларига қарата айтилди. Бўри полвон ялт этиб шўрчиликлар тўдасига қаради. Сўнг Амир полвонга:

— Ундай бўлса, бошқасини чиқар!— деди.

Амир полвон:

— Э, полвон бова, мастер спортга тенг кеп бўладими?

Бўри полвоннинг ич-ичидан зил кетди. Меҳмонлар олдида изза бўлди. Хивич учи билан чироқда йилтираётган сомонларни титкилади.

Шунда, даврага ёши ўтиб қолган Нормурод полвон чиқиб келди. У дуч келган одамнинг рўпарасига чўкиб, қўлларини орқага тиради. Орқасига чалқайиб, оёғини узатди:

— Маҳсини торт! Торт маҳсини!

Торта бермагач, Нормурод полвоннинг ўзи маҳсинларини тортиб-тортиб суғурди-да, пайтаваларини чувалатиб, одамлар устига отиб юборди. Сапчиб туриб, ўз полвонларига қаҳр билан қўлини шоп қилди:

— Чиқмайсанми-а, чиқмайсанми? Элга эшиттириб айт, чиқмайман, де! Қўлингни кўтариб айт! Унда, мана, мен чиқаман!

Нормурод полвон баковул рўпарасига чўккалади. Шўрчиликларга қўлини силкиб қичқирди:

— Қани, мастер спортингни берман юбор!

Бироқ шўрчиликлар Максим полвонни даврага туширмади. Чунки Нормурод полвоннинг соқоли оқ эди...

Шўрчиликлар тўпидан:

— Сизга қойил бўлдик, Нормурод полвон, бизга анави полвонларингизни чиқаринг!

Нормурод полвон давра айлана берди:

— Бизда полвон йўқ, бўлса чиқарди!

Бўри полвон уни тўхтатди:

— Полвон, кўтарилма, э! Кўп кўтарилма!

Нормурод полвон унинг қўлидан юлқиниб чиқиб, яна қур айланди:

— Э, мастер спорт тугул дев бўлсаям чиқаман!

Бўри полвон унинг тирсагидан маҳкам ушлаб, қурдан етаклаб чиқди. Нормурод полвон яна даврага талпинди:

— Нормурод полвоннинг кўзи очиқ бўп туриб, унинг эли ерга қарайдими? Ушламанг мени, полвон бова, ушламанг! Э, ерга киргизиб юборсаям чиқаман!

Бўри полвоннинг қалбини ҳам худди шундай туйғулар тирнар, аммо у кексаларга хос вазминлик билан ўзини босиб турарди.

У даврага кириб, хўжасоатликларга қичқирди:

— Амир, Тиловбердини берман юбор! Тиловберди, мунда ке!

Шунда, даврага Бўри полвоннинг ўғли Тиловберди чиқиб келди: Бўри полвон ўғлини тирсагидан етаклаб, баковул рўпарасига ўтиргизди.

Шўрчиликлар кўнди-ю, Максим полвон рози бўлмади.

— Тиловбердининг вазни оғир, чиқмайман,— деди.

Бўри полвоннинг зардаси қайнаб кетди:

— Нима, энди даврага тарозига тортиб чиқарайликми? Қўриб турибсан, бўйи баста сендан зиёд эмас, чиқа бер-да! Чиқ-э, ота-бовамиз тарозисиз олишган!

Шўрчиликлар ноилож қўл силтади:

— Э, чиқ-э, Максим-э, йиқилсанг ер кўтаради-да! Полвонлар фотиҳа олиб кетди.

XIX

Бўри полвон ўзи билан ўзи гаплашар эди: «Биз полвонлик мактабида ўқимадик. Полвонлик бизга ота мерос, пуштан-пуштга, қондан-қонга ўтиб келяпти. Полвонликнинг кўзга кўринмас, тил билан тушунтириб бўлмайдиган шундай сирлари борки, буни фақат томирида полвонлик қони борларгина билади. Биз биламиз! Бу сирлар ҳеч бир китобда йўқ. Мана, менинг ўзим. Сурхон воҳасида мендан йиқилмаган

полвоннинг ўзи йўқ. Уша мактаб кўрган спорт мастерлариям яғринимдан ошиб кетган.

Халқ нимаси билан халқ? Эзгу урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган яхши анъаналари билан халқ! Кўпчилигини билиб-билмай, билиб-билмай унутиб юбордик. ~~Ахир халқ соф тили, пок дили билан, алдаю гиряси билан, меҳнату маторати билан халқ!~~

Бўри полвон раисга қараб-қараб қўйди. Яна нималардир йўқолиб боряпти...

У ўйлаб ўйинга етди...

Авлодлар алмашган сайин...

«Е пирим-э, туф-туф-туф... Юрак йўқолиб боряпти! Фарзандлар ҳаётга бепарво қарайди. Мусибат билан хурсандчиликнинг фарқига бормайди. Фарзандлар ўзлари минаётган машинага ўхшайди. Одам ким-у, машина ким — билиб бўлмай қоляпти».

XX

Максим полвон энгсиз, ёқасиз желак кийиб чиқди.

Бўри полвон бармоқлари учи билан желлагидан ушлади.

— Эб-эй-эб-эй, Максим иним, бу қандай либос? Мабодо майкамасми?

Максим ўзича тушунтирган бўлди. Бўри полвоннинг энсаси қотди:

— Шу гапингга номаъқулнинг нонини ебсан! Узингни иззат қилмасанг ҳам даврани иззат қил! Бор, ўзимзинг кийимдан кийиб чиқ. Бунингни на ёқаси, на энги бор, қаеридан ушлаб бўлади? Манави бренжангни қара... Иштонбоғиям резинкадандир-да? Тортганда узилиб кетса нима бўлади? Э, бор, қалинроқ иштон кийиб чиқ! Попукли иштонбоғ бойла, белни ушлайди!

Максим полвон ўзини катта олиб, олифточлик қилди:

— Мусобақалардаям шундай кийиниб олишяпмиз!

— Ай, Максим, сен Бўри полвон билан ўрлашма! Қайтариб айтаман, ўрлашма! Уша самбонгдаям энгли

желак кийиб олишади. Бўри полвонни билмайди дема!
Бўри полвон...

У ўз даврида турли мусобақаларда қатнашиб, кубоклар олган, кубокни биринчи кўрганда уёқ-буёғига қараб: «Самовар. Яхши бўлди, чой қайнатиб ичамиз», деб ўйлаган эди. Уйига келиб, сўраб-суриштирди. Биладиганлар йўқ, бу самовар эмас, дейишди. Шушу, у кубок номини яхши айтолмай, қола берса эслаб қололмай, самовар, деб атайдиган бўлди.

— Бўри полвон катта мусобақаларда олишиб самовар олган, ҳа! Иккита! Ишонмасанг ана, уйга бориб кўр — шкафнинг устида турибди!

Даврадагилар кулиб юборди. Максим полвон даврага хос кийиниб келди. Бўри полвон унга разм солиб:

— Ҳа, бали, бу бошқа гап,— деди.

Сўнг собит қадамлар билан давра айланиб, жар солди:

— Халойиқ, сўзимни эшитинг! Болалар, кўп талатўп қилма, ганни гапга қўш! Халойиқ... Ай, Хумор момонинг невараси, тек ўтир дейман, бўлмаса... кесиб оламан! Халойиқ, манави тик желак кийган хўжасоати Тилоберди полвон! Буниси шўрчилик Максим полвон! Айтиб қўйганим яхши, Максим полвон мастер спорт! Самовар ҳам олганмисиз, полвон! Эшитдингиз-а, халойиқ? Максим полвоннинг самовари йўқ экан! Бу икки полвонга бир гўсам серка, бир жуфт учламчи каллиш, беш сўм пул қўйилди-и-и-и! Эшитмадим деманглар!

Тилоберди полвон одати бўйича белбоғини бўйнига ташлаб давра айланди.

Бўри полвон ўғлини зимдан кузатиб, бирон нуқсон тополмагач, хотиржам бўлиб бош баковул олдига бориб ўтирди. Чой сўради. Ўғлига тикилиб қолди...

1

Сариосиёдаги бир давра Тўпаланг дарёси ёқасида бўлди.

Дарё ўз отига яраша тўполон билан, шовуллаб оқиб турди. Бўри полвон ўшанда умрида биринчи марта фарғонача кураш кўрди. Давра эгаларининг кўпчилиги Фарғона водийсидан бўлиб, улар Сурхон водийсида колхоз тузиш учун Йўлдош Охунбобоев ташаббуси билан кўчиб келган эдилар.

Водийликлар олишни кураш дер эканлар. Улар ҳам ўз курашларини намойиш қилди: икки полвон бир-бирининг белидан қўлларини ўтказиб ушлаб, суяшиб юра берди. Бу орада воҳа полвонларидан бирининг оёғи осмондан келиб ерга тушди, бири рақибини елкадан ошириб отди. Давра гурсиллаб, ҳайқириб турди!

Бўри полвон водийликларга қараса, улар ҳалиям суяшиб юришибди! У энсаси қотиб, елкасини қисди. Уларга эътибор бермай қўйди.

2

«Ўзи улар мулойим халқ-да,— деди Бўри полвон ўзича.— Жуда мулойим. Курашлариям ўз табиатидан кеп чиққан. Мана, биз ўлгудай қўпол халқмиз. Курашимиздаги мардоналик, ботирлик ҳам шундан. Ҳа, майли. Халқ турли-туман бўлгани яхши. Бу — улканлик, улуғлик аломати. Мана, фарғонача кураш. Уям ўзимизники. Демак, иккита курашимиз бор экан. Қандай яхши! Бойлик! Аммо-лекин, уккағарлар кўп ашулачи халқ-да. Ҳалиги биттаси бор эди-ку, оти нимайди...»

Бўри полвон ўйлаб тополмади. Шеригига ўгирилди:

— Полвон, ҳалиги Сталин колхозидан бир бола ашула айтиб чиқиб эди, оти нимайди?

— Қайси?

— Ҳалиги бир деҳқон бола бор эди-ку, асли қўқони. Қайси бир йили раҳматлик Маъмуржон Узоқов кеп Тошкентга эргаштириб кетди-ю!

— Ҳа-а, Ҳасан Султонов денг. Ашула айтиб юрибди, нимайди?

— «Фигонким, гардиши даврон...» Во уккағар, ана ашула! Одамнинг кўнглини бузиб юборади-я.

— Ха-ха-ха! Ҳа, полвон-е, Ҳасан Султонов полвон бўлганда-ку, отини эсдан чиқармасдингиз-а.

Бўри полвон мийғида кулди.

3

Дарҳақиқат, Бўри полвон умрида жуда кўп одамларни кўрди, мулоқотда бўлди. Аммо жуда оз одамнинг отини биледи. Фақат полвонларнинг номини тўлиқ айта олади. Боиси, у даврага чиқиб курашмаган эркакни... эркак демайди.

Бирор одам ҳақида гап бўлса, Бўри полвон, аввало, у полвонми, деб сўрайди. Йўқ, жавобини эшитса, қўл силтайди:

— Эркакнинг султони олишади, ҳа! Ана, Хидир полвон, кези келганда даврани гурсиллатиб олишиб кета беради. Мен раисман деб ўтирмайди. Бўлмаса кимсан — Ботиров-а! Арбоб, ҳа, арбоб! Ана уни чин эркак деса бўлади. Чунки ота-бовасининг ҳунарини ерда қолдирмаяпти!

Борди-ю, одамлар эътироз билдирсалар, Бўри полвон одатдагидай гапни чўрт кесади:

— Э, нима десанг, де, бари бир ўйинни билмаган аёлни — аёл, даврада олишмаган эркакни — эркак демайман!

У бешикдаги чақалоқдан тортиб нуроний чолга-ча — ҳамма-ҳамманинг исмига полвон сўзини қўшиб айтади. Уша одам курашганми-йўқми, бари бир — айта беради. Айтгандаям оғзини тўлдириб, гурур билан айтади!

Ҳамсоялариникига узоқдан меҳмон келиб, Бўри полвонни ҳам чақирсалар, у меҳмонлар билан совуқ кўришиб, ирмига ҳол-аҳвол сўрайди. Беғонасираб ўтиради. Меҳмонлардан бири курашдан гап очиб қолса борми, Бўри полвон яйраб кетади:

— Э бали! Узимизнинг одам экансиз-ку.

Сўнг, меҳмоннинг олдига силжиброқ ўтиради. Қайтадан, қуюқ сўрашади. Кейин кураш сирлари, ўтмиш полвонлари, ўзининг қандай қилиб самовар олганларини гапирди:

— Уйнаб бориб, уркағарни мана бундай ушладим. Қаранг, қўлимга эътибор беринг...

Меҳмон бош ирғаб, биз ҳам олишганмиз, дейди.

Бўри полвон дарров сўрайди:

— Самовар ҳам олганмисиз?

Ҳа, жавобини эшитса, ўзининг тиззасига шапиллатиб уради:

— Э, бормисиз! Отангизга раҳмат! Полвоннинг хўрози самовар олади! Ҳа!

4

Сариосиёдаги ўша даврада Бўри полвонга тенг топилиши қийин бўлди. Давра эгалари талвасада қолди. Борди-ю, Бўри полвонга талабгор чиқмай, давра шундай тугаса, сариосиёликлар деновликлардан

қойил бўлди деган сўз. Уз уйида қойил бўлиш — мағлуб бўлишдан ҳам ёмон!

Шунда, даврага ёшгина бир йигит чиқиб, Бўри полвонга талабгор бўлди. Давра эгалари шундагина энгил нафас олди.

Бўри полвон ёш полвонга менсимай қаради: «Ёш бола-ку! Уйлаб иш қиляптими? Ё, кайфи борми?»

Бир ёш бола унинг шон-шавкатики назарга илмай қурга югуриб чиқиши Бўри полвоннинг иззат-нафсига тегди. У дарғазаб бўлиб даврага кирди. Бош баковул олдига ғоз юриш қилиб жўнади. Давра одати бўйича бош баковул рўпарасига — унга талаб қилган ёш полвоннинг қабатига бориб ўтириши керак эди. Бироқ давранинг ўртасига бориб чўк тушди. Бўри полвон бу ҳаракати билан ўзининг анави ёш бола билан ёнма-ён ўтиришга ор қилишини билдирди. Ёш полвонга, кўрпангга қараб оёқ узатсанг-чи, деган қараш қилди.

Уларга ғунажин, яна бир қанча майда зотлар қўйилди.

Бўри полвон Исмоилни кўзга илмай давра айланди. «Тайёр ош-ку», — ўзидан кетди Бўри полвон. Оқибат... Полвон номини олгандан буён биринчи марта яғрини ер кўрди. Қандай йиқилганини ўзиям билмайди. Кўзларини очса, осмонда юлдузлар кўп экан...

У бошини қуйи эгиб, даврадан чиқиб кетди. Ҳамроҳлари ҳамдард бўлиш, суяш учун унинг қўлтиғидан ушлади. Бўри полвон зарда билан уларнинг қўлини силтаб ташлади. Чўнқайиб ўтириб, тиззаларини қучоқлади. Пешонасини билаклари устига қўйиб... йиглаб юборди. Чини билан йиқилдимми-а, деган назар билан шерикларига жавдираб қараб, йиглаб қўя берди.

5

Бўри полвоннинг яғрини ерга теккани бутун элга ёйилди. Бировлар ичи ачиб бош чайқади. Даврада унинг дастидан рўшнолик кўролмайд юрганлар хушвақт бўлди.

Бўри полвон эл орасида бош кўтаролмай, уйдан кўчага чиқмай қўйди. Сўнг, ўша ёш полвонни таъқиб эта бошлади. Қаерда тўй бўлса бориб, пойлади. Аммо ёш полвон унинг номини эшитибок рад қила берди.

Исмоил отли бу ёш полвоннинг доврўғи бутун воҳага ёйилди. Қимсан — Бўри полвоннинг яғринини ерга теккизган Исмоил полвон! Исмоил полвон бу номни умрбод сақлаб қолишга интилиб, ҳатто Бўри полвоннинг даврага келганини эшитса, индамай кетиб қола берди.

6

Шўрчида ҳам шундай бўлди.

Бўри полвон бошлиқ хўжасоатлик полвонлар Шермат мерган деганникига қўнди. Тўйхонадан меҳмонларнинг улуши келди. Дастурхон тўкин бўлди. Уй хўжаси ўзининг мерганлик саргузаштларидан гурунги берди. Гап айланиб, бўлажак даврада тўхтади. Шермат мерган шўрчилик полвонларга таъриф берди. Абил полвонни улуғлади. Насим полвоннинг бўйнига чипқон чиққан, бу даврада олишмаса керак, деди.

— Айтгандай, Насим полвон асли хўжасоатлик-а? Чақириб келайми? Чақириб кел, десаларингиз чақириб келаман, гурунглашиб ўтирамыз?

Бўри полвон безовта бўлиб, қимирлаб қўйди. Қўл силкиб деди:

— Йўқ-йўқ, мерган, овора бўлманг, ўтиринг.

— Ҳа, майли, ихтиёрларингиз. Лекин кўнгилларингизга олмангизлар-у... айтаверсам майлими? Шу Насим қурғур ҳеч кўнглимга ўтирмайди-да. Ута шум! Кўзингизни лўқ қилиб фириб беради. Билмайман, ўзидан бошқани нодон деб ўйлайдими. Шунинг учун у билан ош-қатиқ бўлгим келмайди. Ўзи у кимлардан? Э, ҳа, бўлди, гап тамом. Мерган жўра, мерган жўра, дейишидан билиб эдим-а. Асли қонида бор экан-да...

— Аслида ўзи яхши одам,— деди Бўри полвон.

Насим полвоннинг бўйнига чипқон чиққани чин экан, бу даврада олишмади.

Бўри полвонга шўрчилик Абил чиқди. Бўри полвон уни яхши билади. Абилнинг чўнқаймаси ёмон. Жини бор. Даврага кирса тутиб қолади. Шу сабаб-лиям одамлар унга «тентак», деган лақаб қўйган.

Бўри полвон давра айланаётиб, Насим Абил полвонни гижгижлаётганини эшитди:

— Дадил бора бер, юраги йўқ. Қайси бир йили менга ўзи талаб қилиб, қўрққанидан қойил бўлиб эди...

Абил тентак давра торлик қилаётгандек ҳурпа-

йиб, олдинда айланаётган Бўри полвонга эътибор ҳам бермади. Бош баковул олдидаги сатилдан ҳовучига сув олиб, билакларини ювди. Оғзига сув тўлдириб, ғарғара қилди. Қўлларини ўйнатиб, жойида бир-икки пригишлади. Бошини сарак-сарак қилиб айқирди:

— Буввв! Фуғғғ! Ҳа, кишта!

Абил тентак Бўри полвоннинг авзойида қўрқинч сезганда ашиқ ҳамлага ўтарди. Қарасаки, Бўри полвон унинг дағдағасидан қўрқмай, ўйнаб келяпти!

Абил диркиллаб-диркиллаб қур айланиб кетди. Абилни энди кўраётганлар ҳайратдан кўзлари олайиб, бош чайқади. Бировлари лабини буриб:

— Ё пирим-э, уриб кетган тентак-ку бу,— дея кулди.

— Қаптархона'дан қочган,— деди яна биров.

Икки зўр тўқнашганда чақмоқ чақади... Бўри полвон ўнг қўли билан Абилнинг ёқасидан, чап қўли билан билагидан сиқиб ушлаб, ичидан чил берди. Абил тентак ғоят тезликда ўнг қўли билан унинг ёқасини ғижимлаб, ҳалқумига тиқиб борди, чап қўли билан esa унинг яғрини устидан — желагидан буклаб ушлади. Ўзи орқага сал чалқайиб, Бўри полвонни даст кўтарди-да, зарб билан орқага отиб юборди:

— А-а-а-а!

Бўри полвон ерга ёнбоши билан гурсиллаб тушди. Абил ҳам худди шундай йиқилди.

Одамлар:

— Бекор, ёнбош йиқилди!

— Бир баҳя етмади!

Чўнқайма энг нозик санъат. Борди-ю, полвон чўнқайма қилишни эплай олмаса, ўзи мағлуб бўлади. Шунингдек, чўнқайма энг хавфли санъат ҳам. Бунда чўнқаймага олишган полвоннинг чили чиқиб кетса, ерга орқа мияси билан тушади. Чўнқайманинг хавфли тарафлари яна кўп..

7

Хўш, Бўри полвон ҳозир нега яғрини билан эмас, ёнбоши билан тушди? Чунки чўнқаймага олган Абил тентак катта хатоликка йўл қўйди. У ерга оғаётганда йўл-йўлакай ўз гавдасини ўнглаб олиши, Бўри полвон ерга тушаётганда esa ўзини унинг устига

¹ Термиздаги тентакларни дасолайдиган дарғоҳ.

ташлаши керак эди. Абил тентак шошдими ё довди-
раб қолдими, бунинг уддасидан чиқолмади. Хатоси
эвазига Бўри полвоннинг остида қолишига оз қолди.
Буни ўзиям сизди шекилли, ўрнидан тураётганда аф-
сусланиб бош чайқади.

8

Давра уларга ҳайбаракаллачилик қилди:

— Чаққон-чаққон олишинглар!

— У, Бўри полвон, белбоғингни яхшилаб бойла,
бўшаб кетяпти!

— Абил тентак, эҳтиёт бўл-ов!

Полвонларнинг бу сафарги олишуви аввалгисидан
ҳам шитобли бўлди. Бўри полвон Абилга имконияти
борича яқинлашмасдан чил беришга уринди. Қўлла-
рини чўзиб ушлаб, Абилни ўзидан холис тутди.

Абил тентак яна чўнқаймага олишга чоғланди. Гўё
анойилик қилаётгандай, чап оёғини унга яқин тутиб,
ичидан чил беришга имкон яратди. Бўри полвон
Абилнинг макрига учмай, қармоқдан ўзини олиб
қочди.

Кураш ланж бўлди. Полвонлар бир-бирини фақат
таъқиб этиб юра берди. Полвонларнинг бири бўшроқ
бўлса-ку яхши — йиқилмаганига шукур қилиб юра
беради. Борди-ю, ҳар икковиям ғолибликка баб-бара-
вар даъвогар бўлса-чи? Унда асаблар олишади. Бў-
ри ҳам, Абил ҳам асабийлаша бошлади. Асабий чил
беришиб, бир-бирини уёқ-буёққа мақсадсиз силкий
берди. Хўб олишдилар...

Бўри полвон қўлларини ёнига кенг ёйиб, мен оли-
шаётганим йўқ, деган ишорани билдирди. Бу ҳолатда
полвонга ҳамла қилиш қатъиян ман этилади. Абил
тентак қўйиб юбориш ўрнига Бўри полвоннинг икки
оёғига қўшиб тепиб, ерга урди. Бош баковул рўпара-
сига бориб ўтирди.

Хўжасоатликлар:

— Қўлини қўйиб юборган эди, бекор!

— Абил тентакнинг эси жойидами ўзи?

— Баковулнинг олдига бориб ўтиришини қа-
ранг!

— Юз бўлмагандан кейин шу-да!

Шўрчиликлар ҳам улардан қолишмади. Насим пол-
вон бошини чипқон чиққан ёғнига қийшайтириб ўрнидан
турди. Қўлини шоп қилиб, баковулга шанғиллади:

— Қўлини қўйиб юбормасдан олдин йиқитди! Абил тентакка ҳақи берилсин! Уҳ-уҳ, вой бўйним-э...

Бўри полвон Насимга ўқрайиб, ерга тупурди.

Баковул жанжални ҳал этиш учун ўнг қўлини кўтарди:

— Биродарлар, жим! Яхшиси, ана, даврада бета-раф меҳмонлар ўтирибди. Шулардан сўраймиз. Маъқулми? Сариосиёликлар, қани, сиз холисанилло га-пиринг!

Сариосиёликлар тўпидан овозлар:

— Ғирром-э, ғирром! Бўри полвон қўлини қўйиб юборган эди!

— Абил тентак номардлик қилди!

— Яна тағин Насим полвоннинг жириллаши ким-нинг газагига дори денг!

— У-ку, бир қасами... нўхтасини юлган...

Насим полвон музтар бўлиб қолди.

9

Улар қизишиб, бир-бирига ёмон-ёмон қараб, дав-рани полвона айланди!

Бўри полвон Абилнинг ёқасидан ушлаб ўзига тор-тиди. Оёғи учини унинг чап тўпиғига илдириб тортиб кўтарди. Абил оғирлигини оёғи кўтарилаётган тараф-га ташлаб, кўтарилаётган оёғини бор кучи билан ор-қага тортиди. Худди шуни кутаётган Бўри полвон унинг оёғини бирдан қўйиб юборди. Абилнинг тўсат-дан қўйиб юборилган оёғи кейинга силкинди. Бўри полвон товони билан унинг кейинга силкинган оёғи-га ичидан тегиб юборди. Абил бир айланиб тушди.

Бўри полвон унинг кўксига тиззасини тираб:

— Йиқитиш бундай бўлади, полвон!— деди.

Бу — полвон учун энг оғир хўрлик эди!

10

У Исмоилни тинмай таъқиб эта берди.

Бўри полвон тўйларга ўзига, фақат ўзига хос даб-даба билан боради. Оқибат, унинг келганини эшитган Исмоил полвон даврага чиқмайди. Бўри полвон ўйлаб қараса, бу дабдабали юришлари билан ўз ниятига етиши амримаҳол. У энди муғамбирлик йўлига ўтди.

Термизда бўлган бир тўйга жуда кеч бориб, маши-на кабинасида даврага қараб ўтирди. Давра охирида

баковуллар бошқа катта полвон йўқ, дейишиб, кимсан — Бўри полвондай одамнинг яғринини ерга теккизган Исмоил полвонга жар солдилар. Исмоил полвон қурни бир айланиб ўзини кўрсатди. Бу вазиятни икки ойдан бери кутаётган Бўри полвон кабинадан сакраб тушиб, даврага кирди.

Бўри полвоннинг худди осмондан тушгандай фавқуллода пайдо бўлиши барчани ҳайрон қолдирди. Узаро шивир-шивир бошланиб, одамлар гап нимада эканини эшлашди.

Исмоил полвон аросатда қолди: чиқай деса — Бўри полвон, чиқмай деса — унга чақиртирилиб, ўртага зот қўйилди. У чиқишга мажбур бўлди.

Бўри полвоннинг даврадаги важоҳати, ёнаётган кўзлари ҳар қандай полвонни сескантириб юборарди. У ғалабага ташна эди!

Ғалаба қозониш эса ҳамиша қийин! Айниқса бугун! Нега? Негаки, Бўри полвон фақат зафар қозониш учун олишади. Фақат, фақат ғалаба учун курашилса, унга етиш жуда-жуда мушкул бўлади! Баъзан етиб бўлмайди!

Йўқ, полвон ғалабани эмас, ғалаба полвонни қидирсин, топсин! Полвон хоҳиш-ирода билан олишса, ўзининг нималарга қодирлигини, санъатини намоийш этса, ўз курашидан ўзи завқланиб, ғалабанинг ўзи келади!

11

Узоқ олишдилар. Қўйиб юборишганда Бўри полвон дам олиш учун даврадан чиқди. Ҳамроҳлари унинг уюшиб қолган билакларини уқалади.

У мағлуб бўлишини тасодиф, қола берса, ўзини юқори олиб, Исмоилни писанд қилмаганлигида, деб юрарди. Йўқ, Исмоил ҳақиқатан ҳам зўр экан!

Бўри полвон ўзидан бўлак зўр чиқишини хаёлига келтирмаган, зўр фақат битта — у мен, ўзимман, деб юрарди! Тўғриси... ўзидан бўлак зўр чиқишини хоҳламаган эди! Йўқ, Бўри полвон хоҳлагандай бўлмади!

Вақт! Шафқатсиз вақт ҳар даврнинг ўз зўрларини яратади. Инсон буни хоҳлайдими-йўқми, вақт учун бари бир — ярата беради!

Ана, вақт ўзининг янги зўрини яратибди! Ана у, ана, даврада ўз мавқеи, шон-шуҳратини талаб қилпти!

Бўри полвон ўпкасини босолмай, ҳамроҳига суянди. Ўз аждодларидан мадад сўради. Отасининг пирига сиғинди. Оғзи каппа-каппа очилиб, ҳансираб нафас олди:

«Отагинам, мен ҳамиша сизнинг насиҳатларингизга амал қилиб келдим. Сиз айтар эдингиз: полвон ўзини уч балодан асрасин, энг биринчиси — аёлбозлик! Отагинам, ёшим ўттизга етибдики, оёғимни қийшиқ босмадим, ҳаром-хариш йўлларга юрмадим. Ҳали уйланмадим ҳам.

Иккинчиси — ичкиликбозлик, дердингиз. Отагинам, мен ҳалигача оғзимга ароқ олмадим, ундан ҳазар қиламан.

Учинчиси — полвон ўзини нафс балосидан асрасин, дегувчи эдингиз. Отагинам, мен мол-дунё учун олишмадим. Мол-дунё ҳирсидан ўзимни ҳамиша сақлаб келдим.

Бўлмаса нимага бундай бўляпти, отагинам? Гуноҳимни айтинг, гуноҳимни! Мен Исмоил полвондан оримни олмоқчи эдим. Бўлмаяпти, отагинам, бўлмаяпти... Ушлаган бармоқларим бўшаб кетяпти. Оёғимда дармон йўқ. Упкам оғзимга тиқилиб қоляпти. Бу қандай кўргилик, отагинам? Е, қаридимми-а? Уҳ, қисмат, қисмат, зулминг қурсин!

Отагинам, мен давраларни мағлуб бўлиб тарк этаманми? Исмоил деган бир япалоқ боладан-а? Йўқ, отагинам, мен давраларда ҳамиша зўр эдим — даврани зўрларча тарк этаман! Отагинам, охирги даврамда мени бир қўлланг. Сўнгги, сўнгги бор қўлланг, отагинам...»

13

Бўри полвон даврага кирди.

Исмоил ҳам елкасидаги чопонни силкиб ташлаб, қурга сакраб тушди. У авзойи, ҳаракатларидан осонликча жон берадиганга ўхшамас эди.

Бўри полвон унга егудай бўлиб хўмрайиб қаради.

Исмоил полвон курашни иложи борича чўзишга ҳаракат қилди: шунда Бўри полвоннинг нафаси қайтиб, ҳолдан тояди. Ёш — ёшлигини, қари — қарилигини қилади...

Бўри полвон Исмоилнинг ниятини пайқаб қолди.

Ижирганиб, бир-икки телба-тескарн чиллар берди. Кам куч сарфлаб, кўп таҳдид қилиш йўлига ўтди. Бўри полвон нимаикн қилмоқчи бўлса, Исмоил худди билгандай унинг ниятларини чиппакка чиқара берди.

У шундагина кўзга яқин, ягона зўрга жуда-жуда қийин эканлигини билди. Чунки зўрга ҳамма ҳавас билан қарайди. Унинг санъати, ўнги чапларини мирдан-сиригача синчиклаб ўрганеди. Зўрга тақлид қилиб, ўшандай зўр бўлгилари келади.

Зўр-чи? У ўзгаларни, айниқса ўзидан кучсизларни билмайди. Билишни истамайди. Чунки кўзга илмайди!

Зўрнинг яна бир фожнаси — у мағлубият аламини кам тотеди. Зафар кетидан зафар... Зўр — зафар оғушида яшайди!

Йўқ, зўр мағлубиятлар аламини ҳам тотиб туриши лозим. Шундагина ўзи ҳақида ўйлаб кўради, сергаклик билан яшайди. Зўрга мағлубият ғалаба қатори баб-баравар зарур. Айниқса, ўзига ишонган, мағрур зўрга!

Бўри полвон ана шундай зўр эди!

14

Бўри полвон бу юриши фойдасизлигини, шундай олиша берса Исмоил қўймоқчи бўлган қопқонга тушишини билди.

У энди Исмоилга бегона бўлган кураш бошлади — унинг чап ёнидан борди. У, Исмоил полвон чап ёғи билан деярли олиша олмаслигини сезган эди. Қолаберса, бу ёғидан унинг ўзи ҳам ундай айтган даражада яхши олиша олмайди.

Шундай бўлса-да, Исмоилни боши берк кўчага солиб қўймоқчи бўлди. Ҳақиқатан ҳам Исмоил нима қилишини билмай, довдираб қолди. У бари бир Бўри полвоннинг ўнгидан — яғрига олишидан эҳтиёт бўлди.

Бўри полвон билдикни, яғридан умид йўқ. У энди Исмоил учун кутилмаган яна бир ҳунарини қўлламоқчи бўлди. Ҳа, ҳар бир полвоцда ўзининг энг хавфли, зўр ҳунаридан бўлак яна яхши бир ҳунари бўлади. Полвон бу ҳунарини ўзининг энг асосий ҳунаричалик зўр бажара олмаса ҳам, ҳар ҳолда, яхши билади. Бўри полвоннинг яна бир энг яхши ҳунари — бир оёғини тўғноқ қилиб тўшаб, ганимшини орқага сермаб юбориш эди. Бу инҳоятда хавфли. Чунки бир

оёғини ёнига тўшаганда бор оғирлиги ғанимига яқинроқ бўлган оёғига тушади. Ғаними худди шу оёғига қоқиб юборсами...

Бўри полвон давра айланиб, ўзича бу ниятини қандай қилиб амалга ошириш йўлини ўйлади. Ушлашиб, Исмоилнинг гоҳ ўнг, гоҳ чап сонига ошириб тепди. Елкага олмоқчи бўлди. Шунда уни бир фалокат сақлади: Исмоил уни орқага қайириб юборди. Бўри полвон ўзини кўкраклари билан ерга ташлаб, фалокатдан қутулди. Ерга тушган дўпписини асабий қоқиб, кийди. Бўри полвон зўр, Исмоил полвон ундан ҳам зўр эди!

15

У энди бир нарсадан умид қиларди: «Хўш, кучику, камайиб қолибди. Наҳотки, қуруқ кучига ишонаётган ёш боланинг бирор корини қилиб бўлмаса?»

Унинг хаёлига ўзига маъқул бўлган бир фикр келди... Тўхтаб, Исмоилга қараб юрди. Исмоил кейинга сурилиб, ўзини гоҳ чапга, гоҳ ўнгга олиб қочди. Бўри полвоннинг мўлжалига бормади. «Фақат қўйиб юбор дегунча қиладиган ишни қилиш керак, бўлмаса ғирром бўлади», деди Бўри полвон ичида. Исмоилга қаради. Исмоил елкасидан нафас олиб қур айланяпти. Кўриниб турибди, уям чарчади.

Ана, машъала тўғрисига яқинлашиб келди. Бўри полвон эса давранинг бу четида боряпти. У ўзича таҳмин қилди: «Ҳозир олишмоқчи бўлиб ўгирилса, Исмоил ҳам олишмоқчи бўлиб тайёрлангунча олов тўғрисига келиб қолади».

Бўри полвон ўртага қараб юрди. У кутгандай Исмоил яна бир-икки қадам ташлаб, олов тўғрисига келганда тўхтади. Ёнига ўгирилди. Ўртага — Бўри полвонга қараб юрди. Унинг елкалари устидан ловиллаб ёнаётган машъала кўришиб турибди. Тескари турганлиги сабабли юзлари қорайиб кўринади.

Полвонлар бир-бирига қулоч отиб кела берди!

Бўри полвон Исмоилнинг ёқасидан ушлаб, ичидан чил берди. Жон-жаҳди билан орқага сурди. Шундай тезлик билан сурдики, Исмоил ўзини ўнгаям, чапгаям ололмади. Машъалага яқинлашиб келганларида орқадан:

— Э-э, олов! Олов бор!— деган хавотирли овозлар эшитилди...

Олов тафтини сезган Исмоил кескин тўхтади... Ор-

қага бир чалқайиб, оловга йиқилмаслик учун гавдасини олдинга ташлади. Яъни, гавдасини Бўри полвонга бериб қўйди.

Бўри полвон ниҳоятда тезлик билан чилини чиқариб, чап оёғини ёнига тўшади-да, Исмоилни орқага — давра ўртасига сермаб юборди:

— Ё, отам!..

Исмоил унинг тўғоноқ оёғи устидан ошиб, давра ўртасига чалқанча тушди!

Хай-хай-хай! Ешлик — ешлигини, кўпни кўрганлик — кўпни кўрганлигини қилди! Тажриба! Тажриба зафар қозонди!

Бўри полвон қўлларини кўтарганича даврадан чиқиб, ҳамроҳини бағрига босди. Шивирлаб:

— Кўрдингми мени? Кўриб қўй! — дея ҳамроҳини қучоқлаб-қучоқлаб ўпди.

Кулаётган ёноқларидан мунчоқ-мунчоқ ёшлар оқди.

16

Эртасига уйда ош дамлаб қишлоқнинг гапга отар одамларини, хеш-табор, ҳамсояларини чақирди. Даврани тарк этажаги, уйланажагини айтди.

— Э, қўйинг-э, кўзимизга суртиб ўтирган полвонимиз сиз-ку, — деди одамлар ёппасига.

Насиҳат қилдилар. Насиҳатлари зое кетди.

Бўри полвон ўз билганидан қолмади. Бригадасида Сулув деган қиз бўлиб, полвон худди шу қизни кўзининг остига босиб юарди.

Шу қиз полвоннинг кўнглига ўтириб қолди! Кўнглига ўтиргани — Сулув эркак зотининг кўзига тик қарамасди. У ўз оти ўзи билан сулув, бўйчан эди. Уроқ ўриш, узум узишда Сулудан ўтадигани йўқ эди.

Бўри полвон Сулувни бегона қилмади.

17

Раиснинг суюқоёқлиги элга жорня бўлди.

Қолхоз мироби сув ёқалаб тоққа чиқиб кетди. Қулоқларда ҳафталаб оч-наҳор ётди, қишлоқ сувсиз қолмасин, деди. Бир тун яримдан оққанда миробнинг кўнглига гулгула тушди, кўнгли безовта бўлди, кўнгли ҳадик олди!

Отланиб, уйига йўл олди. Келса, дарвоза ичидан

қулф. Орни дарвоза устунига боғлаб, девордан ошиб ўтди. Деворни пайпаслаб, қалит осиладиган михни излади. Қалит михда йўқ. Уйига равона бўлди. Эшикни тортиб, оч, онаси, оч, деди. Жавоб бўлмади. Аччиқ билан эшикни бир тортиб эди, эшик зулфини жаранглаб узилиб, очилди. Остонадан энди ҳатлаётганди, бўғзидан занжирдай бир нима қисди. Мироб жон талвасада қўлидаги қамчи дастаси билан қулочкашлаб урди. Даста бир нимага «тарс» этиб тегди. Миробнинг бўғзидаги занжир узилди. Мироб қўрқув ҳам ваҳима билан шошиб бориб лампа-чироқни ёқди. Уй ёриди. Мироб қараса, эшик олдида қип-яланғоч бир одам сулайиб ётибди. Манглайдан қон оқаяпти. Яхшилаб қаради — колхоз раиси! Ҳурпайиб турган кўрпани бир четидан очиб қаради. Яланғоч аёли ғужанак бўлиб ётибди.

Мироб масалани тушунди. У аёлни уриб-уриб, тепиб-тепиб, чалажон қилиб ташлади. Шу ердаёқ паттасини қўлига нақд берди.

Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди!

Сўнг, яланғоч раисни билагидан судраб, ҳовлига олиб чиқди. Ёғоч михда осиглиқ арқонни олиб, раисни оёқ-қўлини танасига тортиб боғлади. Шу алфозда отга ўнгариб, районга олиб жўнади. Раис йўлда ўзига келди. Нима гаплигини пайқаб, ҳўнгиллаб йиғлаб қўя берди. Ялинди, ёлворди, дунё ваъда қилди, бўлмади. Бола-чақасини ўртага қўйди, яна бўлмади. Мироб унинг оҳларини эшитмайин деб, оғзига отнинг яғирига қўядиган пахтани тиқиб қўйди.

Тонгнинг таги оқаравериб-оқаравериб, район ижроқўми олдига етиб келди. Раисни идора олдидаги симёғочга тангиб боғлади. Ўзи отига қамчи босиб, уйига йўл олди...

Раис урилиб кетди.

Қолхознинг умумий мажлисида Бўри полвонни раисликка кўтардилар. Халқ ҳам, район катталариям Бўри полвонни хоҳлади.

Бўри полвон раисликни олиб кетди. У ўйлаб қараса, катта бўлиб иш буюриш, йўл-йўриқлар бериш, қозларга қўл қўйиш осон, уни ижро этиш қийин экан...

Кейин, уруш бошланди. Эркаклар урушга кетди. Раис қолди. Қўшни «Янги ҳаёт» колхозни раислигини унга юкладилар.

Уруш — ўз оти ўзи билан уруш! Не-не полвонлар қайтиб келмади!

Сут билан кирган жон билан чиқар экан. У энди ўзи билан ўзи кураша бошлади. Давраларга қараб ўтириб, бирдан чиқиб курашгиси келади. Айниқса ланж полвонларнинг курашини кўрганда унга бир бўлак кун туғади. Утиролмай, ўрнидан туриб кетади. Қўлларини орқасига қилиб, давра сиртида асабий юра бошлайди. «Қўғирчоқ! Полвон эмас булар, қўғирчоқ!»— дейди ўзича. Ўз қишлоғи полвонлари мағлуб бўлганда бутун вужуди қизиб, қалтироқ тутади. Полвонлик қони қизиб, даврага чорлайди — чиқ, чиқ, дейди. Начора, дард бору, дармон йўқ!

Бўри полвонсиз давралар файзсиз бўлиб қолди. Унинг ўрни жуда-жуда билинди. Одамлар Бўри полвоннинг курашини қўмсади. Кураш Бўри полвонга ҳалол эди-да, эҳ, дедилар бош чайқаб. Улар яна бир ёруғ юлдузни — Бўри полвондай бир зўрни кутдилар.

Мардона ўйинларда ёруғ юлдуз бўлса! Ёруғ юлдуз давраларга ҳамиша кўрк, салобат беради. Теваракдаги рангсиз, митти юлдузларнинг хиралигини билдирмайди.

Бўри полвон ҳам давраларга интиқ бўлиб қараб, ўзини излади. Йўқ! Бўри полвон йўқ!

Аксига олиб, аёлининг топганиям қиз! Мана, тўртинчи фарзанд туғилди — яна қиз!

Бўри полвон пешонасини тириштириб, ўзича тўнғиллади:

— Уёққа қарасанг ҳам қиз, буёққа қарасанг ҳам қиз — ҳаммаёқ қиз...

Бешик тебратаётган аёли мийиғида кулди. Илмоқли қилиб:

— Яхши ният қилинг, — деди.

— Яхши ният қилмай нима қиляпман? Э!

— Қуруқ ниятнинг ўзи кифоя қилмайди...

— Бўлди-е, уккағарнинг аёли!

Шундай қилиб, Бўри полвон аёли билан ҳар ўн саккиз кунда бир марта бирга ётадиган бўлди... Дилдилдан давраларни гурсиллатиб олишадиган ўғил тилади.

Ниҳоят, бешинчи фарзанди ўғил бўлди! Тилаб-тилаб топганим дея, отини Тиловберди қўйди.

Бўри полвон энди орзу билан овунди: ўғли Тиловберди балоғатга етяпти — от ўрнини той босар...

Елғиз ўғил Тиловберди тез етибди. Уни куёв қилмоқчи бўлганлар кўпайди. Айримлари тилга бориб айтди. Аммо Бўри полвон кампири қистаса ҳам рози бўлмади:

— Полвон ўзини уч балодан асрасагина полвон бўлади. Биринчиси — аёлдан ўзини тийиш. Шошмасин, ҳали ёш.

У ўғлини тарбия қила берди. Наҳорда уйқудан уйғотиб, тухум ютқизди...

XXI

Бўри полвон ўғлига қараб, ҳайрат ҳам қувонч билан жилмайди. Тавба, худди ўзидай олишадия! Айниқса, ўйнаб-ўйнаб олишуви, ҳайқириб-ҳайқириб чил бериши — отасининг ўзгираси!

Отамисан — ўғлинг бўлсин экан!

XXII

Давра айланаётган Тиловберди чўккалаб, ерни таеф қилди: икки кафтини ерга суйкаб, юзларига тортиди. Қур тўрида ўтирган чоллар рўпарасига тиз чўкди. Чоллар кафтларини барабар очди:

— Белингга қувват, билагингга куч, юрагингга ўт берсин...

Полвонлар давра айланиб, қўл бериб кўришди.

Сўнг — кураш! Тиловберди полвон давра четида тўхтаб, кескин бурилди. Желаклари этагини орқага сурди. Қўлларини туфлаб ҳўллади. Унг оёғини лапанглатиб олға ташлаб, қўлларини боши узра кўтарди. Бармоқларини ўйнатиб, Максим полвонга қараб бора берди.

— Ҳа, баракалла, ота ўғли! Уйпа, ўйнай бер! Отангга ўхшаб ўйна!

Бармоқлар мардона, чаққон ўйнади. Давра бундан жўшиб кетди:

— Ҳа-ҳа-а-а!

— Отасининг ули-да!

Бармоқ ўйини — полвонлар санъати. Бу санъатни ҳеч ким полвончаллик ижро этолмайди.

— Ҳа, дў-ў-ўст!

Тиловберди полвон Максимнинг ичидап чил бериб чапга, сўнг ўнгга кўтарди. Шиддат билан кейинга сурди. Тарин бўлмади. Максим полвон орқасига тенгсарилиб бориб, жойида туриб қолди. Полвонлар қўйиб юборишиб, яна давра айланди.

Бир зум жимжит бўлиб қолган давра яна жонланди. Одамлар уларнинг курашини ўзаро гапиришиб ўтирди:

— Шу, Максим полвон жуда совуқ олишар экан, нима дедингиз?

— Спортчи-да, секцияда тарбия топган. Улар китобда нима ёзилган бўлса шуни қилади.

— Телевизорда Монреаль олимпиадасини кўрдиларингизми? Классик курашни олиб кўрсатди. Бирам совуғ-э, шуям олиш бўлди-ю.

— Ҳм, жуда ланж олиш. Классик курашда оёқ билан чил бериш деган гап йўқ.

— Яна тагин жаҳон спорти эмиш денг.

— У французларники-а?

— Шу, французларгаям қойилман — ўзининг олишини бутун жаҳонга ёйган-а.

— Мўмин муаллим, мана, сиз ўқимишли одамсиз — уйингизда китобингиз кўп, деб эшитаман. Сиз айтинг, нега энди бир ланж классик кураш бутун жаҳон спорти бўладию, ўзимизнинг олишни фақат тўйда ё «Ҳосил байрами»да кўрамиз? Ё, олишимиз спорт эмасми?

— Спорт ҳам гапми, санъат! Кўрпсизми, Тиловбердиннинг ўйнаб олишувини. Буни ҳеч қайси тренер, секция ҳам ўргатолмайди.

— Бали! Узоқларга қараб яшаймизу, оёғимиз остидаги гавҳарни кўрмаймиз.

— Отангизга раҳмат! Яқинда Москвада ўқиётган Жаббор бир олим ошнасини олиб келди. Олишни томоша қилдирибди. Ошнаси ҳайрон бўлиб, нима дермиш денг, булар физкультура институтини битирганми, дермиш.

— Э, ха-ха-ха! Жаббор нима дебди?

— Йўқ, биз ўзи шундай халқ, деб жавоб берибди.

— Мен яқинда самбо олиши ҳақидаги китобни кўрдим. Ҳамма чилларнинг расми бор. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, оёқдан олишдан бошқа ҳаммаси ўзимизнинг олишда бор экан-е.

— Менгбой калнинг гапида жон бор. Китоблик Сайфиддин Ходиев бор-ку, яқинда ўша билан ўтириб қолдим. Тренерлар мени жаҳон чемпиони қилиб етиштирдим, деб суюнади, билмайдиларки, мен болалигимдан тўйларда олишиб юрган тайёр полвон эдим, дейди.

— Айтгандай, шу бола икки марта жаҳон чемпиони бўлди-я.

— Ҳа-да, Мўғулистонда қандай қилиб жаҳон чемпиони бўлганини гапириб берди. Олиш вақти тугашига бир неча секунд қолганда ёнбошга олиб уриб очко олдим, дейди. Бундай ҳунар бошқа бирор олишда йўқ, фақат бизнинг олишимизда бор, дейди.

— Ота-бовамизнинг ҳунарини маҳкам ушласак, жаҳоннинг энг зўр полвони биз бўламизку-я, нима дедингиз, шўро бова?

— Кўп ношукурлик қила берманглар, ҳалиям зўрмиз. Ана, жаҳон чемпионлари Сайфиддин, Собир Қурбонов...

— Э-э, бўтам, улар ўзимизнинг олишдан чиққани билан самбо бўйича чемпион бўлган-да.

— Сизга қандайм керак?

— Шу, ўзимизнинг олиш бўйича жаҳон чемпиони бўлса экан.

— Гапингизга тушунмадим, Нурмат тоғчи.

— Нима бало, калланг шамолда қолганми дейман. Масалан, дунёдаги кўпгина халқлар ўзларининг ҳеч бўлмаганда битта спортини жаҳон миқёсига кўтарган. Биздан эса жаҳонга кўтарилган биттаям спорт тури йўқ.

— Бу ўзимизга боғлиқ...

XXIV

Тиловберди полвон бу сафар шиддат билан бориб туя чилга олди: Максим полвоннинг ёқасидан қўшқўллаб ушлаб, ўнг оёғини орқасидан илдириб ўради-да, зарб билан орқага сурди:

— Ё-ё-ё!

— Су-у-ур!

Максим полвон заранг таёқдай экан — қайрилмади. Тиловбердини орқага товлаб юборди. Тиловберди ўнгани билан срга тушди. Қўлларини кенг ёзиб, мен қўйиб юбордим, сиз ҳам қўйиб юборинг, деган ишорани қилди. Бироқ Максим полвон қўйиб юбормай, уни қайриб, чалқанча босмоқчи бўлди. Худди самбо олишидагидай судради.

Одамлар шовқин кўтарди:

— Ҳай-ҳай, судрама!

— Бу қанақа полвон ўзи!

— Қалласи борми бунинг, ётган одамниям судрайдими!

Бўри полвоннинг ўғлига ичи ачиди. У, Тиловберди ўрнидан туриб Максим полвон билан ёқалашиб кетади, деб ўйлаганди. Йўқ, ўгли вазмин йигит бўлибди. Ўрнидан тураётиб, Максим полвонга бир ўқрайиб қараб қўйди, холос.

Бўри полвон даврага юзланди:

— Халойиқ, кўрдиларингиз, шўрчиликлар олишимизга бирмунча шак келтирди! Биласиз, уккағар ўша самбодаям, эркин курашдаям, классик кураш, дзюдо деганидаям, барча-барчасида полвон дустаман¹, ёёнбош йиқилса, ё тиззалаб ўтириб қолса, иккинчиси ҳалол йиқитаман деб, бечора полвонни судраб, ерга пийпалайди. Ё бўлмаса, бирор жойини қайиради. Ерда юмалаб ётган одамни судрайди-я! Ё пирим-э, ё пирим-э... Бу эркакнинг иши эмас! Эркакмисан — оёғида тик турган эркак билан олиш!

Тиловберди полвон шиддат билан олишуви, иложи бўлса, Максим полвонга ўзини ушлатмаслиги лозим. Ушлатса албатта бирор ҳимоя йўлини қўллаб, Тиловбердини қимирлатмай қўяди. Чунки секцияда ҳимоя ўргатилади. Бизнинг олишимизда эса ҳимоя ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Фақат ҳужум! Тиловберди полвон шундай тез олишуви керакки, Максим полвон ўйлашга ҳам улгурмай қолсин.

Бу фикр кўпчиликнинг, жумладан, Бўри полвоннинг ҳам хаёлига келди. Бўри полвон ўғлига айтмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди: «Шашти баланд — шундай олишса керак. Менинг ўғлим бўлса шундай олишади».

Бўри полвон Максимга ўгирилди.

— Ҳа, айтгандай, полвон, мавриди келганда айтиб қўяй, зинҳор-базинҳор тиззадан пастдан ушлама! Буям бизнинг рисоламизга тўғри келмайди!

Тиловберди полвон шитоб билан ўйнаб бориб, ўнг қўлини Максимнинг иштонбоғидан ўтказиб ушлади. Чап қўли билан ўнг тирсагидан ўраб ушлаб, уччога олди:

— Ё-ё-ё!

Диққат, Максим полвон Тиловбердининг уччосидан ошяпти! Қаранг-қаранг, боши ерга эгилди, оёқлари Тиловбердининг боши узра кўтарилди. Ниҳоят, қоқ яғрини билан ерга учиб боряпти. Ҳайқирик ҳам ниҳоясига етди:

¹ Юзтубан.

— ...Отамнинг пири!

Гурс!

СССР спорт мастери Максим полвон юдуз са-
нади!

— Ҳало-о-ол!

— Э, яша, отасининг ули!

Тиловберди Максим полвонни турғизиб, унинг ел-
касига ёпишган сомонларни қоқди. Қўл бериб хайр-
лашдилар.

XXV

Тиловберди уччога олаётганда Максим полвон
нима қилди? У самбо олишидаги вазиятни қўллади:
гавдасини хиёл олға эгди, ўнг оёғини бир қадам ол-
динга босиб, тиззасини букди. Қулочини олдинга ёзди.
Эътибор беринг, биринчидан — ўнг оёғини, иккинчи-
дан — гавдасини, учинчидан эса гўё марҳамат қила-
ётгандай ўнг қўлини бериб қўйди. Қимирламай, ҳам-
лани кутди. Тиловбердидай абжир полвон учун бу юз
фоизлик имконият деган сўз эди!

Баковул унинг елкасига тўн ёпиб, серкапи тўйхо-
надан оласиз, деди. Чунки даврага деб олиб келинган
моллар совуққа чидаёлмай қочиб кета бериб, хиз-
матчиларнинг жонига теккани учун оғилга қамаб қўй-
ган эдилар.

XXVI

Бўри полвон кулимсиради: «Во уккағарнинг ўғ-
ли-е! Отамнинг пири деди-я. Шундай демаганда йиқи-
толмасдиям-да. Уни менинг пирим қўллади, ҳа! Э,
бали, ўғлим-е, бали!»

У ўғли эмас, гўё ўзи ғолиб бўлгандай керилиб, те-
варакка қараб қўйди.

Шўрчиликлар Максим полвоннинг йиқилишини
кутмаган шекилли, мағлубнинг орига дарров чиқа бер-
мадилар. Уларнинг оқсоқоли:

— Тиловберди полвон бир майдон дамани олсин,
биз унгача кимни чиқаришни кенгашиб оламиз!—
деди.

Тиловберди тўнни фотиҳа берган чолларнинг олди-
га қўйиб, даврадан чиқиб кетди.

XXVII

Бўри полвоннинг ёнига бир полвон гурсиллаб тушди. Темир полвон Берди полвонни ит чилга олиб йиқитди. Берди полвоннинг орига ўрта ёшлардаги бир полвон чиқди. Темир полвон талабгорнинг юзига қараб, ўзига-ўзи фотиҳа ўқиди-да, даврадан чиқиб кетди.

Давра ҳайрон.

Бўри полвон бориб гаплашиб келди. Юзларида табассум ўйнаб, даврага юз солди. Овози тўла фахр, ғурур бўлди:

— Халойиқ, мен Темир полвон билан гапирришдим, ҳа! Уккағар, қойилман, деяпти! Нимага дейсизми? Манави талабгор Чори полвон вақтида Темир полвонга бош-қош бўп тўйларга олиб борган, ўзининг ҳунарларидан унгаям ўргатган экан. Шунга, Темир полвон айтиптики, у киши менга устоз бўладилар, мен устозимнинг ёқасидан ушламайман, деяпти. Сиз нима дейсиз, халойиқ!

— Отасига раҳмат ўша полвоннинг!

— Асл полвон экан!

— Шундай фарзандларнинг умри узоқ бўлсин!

— Туф-туф-туф, кўз тегмасин-э, асл ўзимизга тортибди!

Бўри полвон ўгирилиб, охирги гапни айтган одам ким эканини билолмади. «Балли! Бизнинг аслимиз шундай эди!— у хаёлан ўша одам билан гаплашди.— Инчунин, ўзининг аслига тортмаган, уни унутган одам — одам ҳам эмас!»

XXVIII

Полвонлар ўзларини орқага ташлаб, давра совиб қолди.

Бўри полвон жар солди:

— Халойиқ, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар! Зулфиқор полвоннинг бу даврага атаганлари кўп, ҳа! Мен сизга айтсам, тўйга элликдан кўп тўёна мол тушган! Зулфиқор полвон шунинг ярмини полвонларга ажратган! Оғилда чори қўй, панжи қўй, манғи қўйлар қуйруғини кўтаролмай ётибди! Тортинмай даврага чиқиб, элга томоша кўрсатинг!

Сукунат. Бўри полвон билдики, полвонлар ҳал этувчи вазиятни — тобоқ қўйилишини кутяпти.

— Полвонлар, биламан, баринг тобоқ ташлашим-

ни пойлаяпсан! Уккағар писмиқлар-э! Олдиндан айтиб кўяй, тобоқни оз ташлайман! Кўп бўлса иккита! Чиқиб олиш, бўлмаса пушаймон еб қоласан!

Боягина шўрчиликлар жуда танг аҳволга тушганини Бўри полвон сезмади. Уларнинг олишмаган ё битта, ё иккита зўр полвони бўлиб, улар Тиловбердига чиқиб, борди-ю, йиқилса, давра охирига полвонлари қолмасди. Шу сабабли шўрчиликларнинг оқсоқоли тобоқ ташлангунча вақтни чўзиш учун муғамбирлик қилган эди.

Тобоқ нима? Бир вақтлар қовурдоқ солинган тобоқлар давра ўртасига қаторлаштириб қўйилган. Уларнинг ҳар бири совринни билдирган. Ҳозир бир оз ўзгача...

Шу пайт чироқ икки марта ўчиб ёнди. Одатда чироқчи тўйдан бирон нима умидвор бўлса, шундай ҳазиллашади.

Бўри полвон тўйхонадагиларга қичқирди:

— Ай, ким бор! Анави Николай чироқчининг қорни очқабди шекилли. Бир тобоқ паловга нои бостириб уккағарнинг улушини элтиб беринглар! Ай, Жўрақулнинг ули, кўп мудрамай, олишга яхшилаб қараб ўтир! Бўлмаса полвон бўлолмайсан!

Бўри полвон бош баковул билан кенгашиб, тобоқ кўйди. Қур ўртасига иккита матони бўлак-бўлак уза-тиб ташлаб, ҳар бирига алоҳида таъриф берди:

— Халойиқ, эътиборингизни менга қаратинг! Мана, ҳўкиз тобоқ! Буни ким кўтарса, унга бир ҳўкиз, бир жуфт... Раис бова, калиш нечиламчи эди? Ҳа-а. Ихм, хў-ўш, бир жуфт иккиламчи калиш, бир тўн, ўн сўм пул қўйилди-и-и-и! Ҳўкиз бўлгандаям сўйса бир қишлоқни тўйдирадиган ҳўкиз! Манави гилам тобоқ! Бунга бир туркманча гилам, уйқудан уйғотадиган соат, ўн сўм пул қўйилди! Шундай гиламки, уйни тўлдиради, чироқда ялт-юлт қилади! «Сифат белгиси» олган, ҳа! Шундайми, раис бова! Бали! Кимнинг кўнгли қайси тобоққа чопса, келиб кўтара берсин! Армонда қолманг, тобоқларга қўйилган зотларни қайтараман...

Давра бирдан жонланди. Полвонлар шивирлашиб, ўзаро маслаҳатлаша бошлади. Қайси тобоқни кўтарсалар экан?

Бир полвон даврага бошини камтарона эгиб келдида, ҳўкиз тобоқни кўтарди. Бўри полвон уни барчага танитди:

— Кўряпсизми, халойиқ, полвонларнинг юрагига

ғулғула тушди! Хўкиз тобоқни шўрчилик Абрай полвон кўтарди!

Даврада гилам тобоқ қолди. Бўри полвон хўжасоатлик полвонларга қаради. Улар бу қараш маъноси-ни тушундилар шекилли, ғимирлашиб қолишди. Қурга Тиловберди полвон чиқиб, гилам тобоқни олиб кетди.

Бўри полвон:

— Кўрдингизми, халойиқ, гилам тобоқни Тиловберди полвон кўтарди! Қани, тобоқни кўтарган полвонларга талабгор бўлса қурни бир айлансин, кўрайлик!

Абрай полвонга хўжасоатлик Жонибек чиқди. Талабгор давра айланиб, ўзини кўрсатиб кетди. Термизликлар бир зўр полвонларини асраб ўтирган эканлар. Тиловбердига чиқаришди. Издан шўрчилик Шодди полвон даврага чиқиб, буям Тиловбердига талаб қилди. Бўри полвон ҳайрон бўлди. Бирданига икки талабгор. Худди шу ерда келишмовчилик юз берди.

Термизликлар:

— Тиловберди полвон билан бизнинг полвон олишади, у қурга биринчи бўлиб талаб қилиб чиқди,— деб туриб олди.

Шўрчиликлар:

— Йўқ, бизнинг полвон олишади,— деди.

Масала ҳал бўла бермагач, шўрчиликлар оқсоқоли ўрнидан турди:

— Биродарлар, биз бош тобоқни қизғанаётганимиз йўқ. Аввало, гапни эшитинг. Хўжасоатликлар ўтган ҳафта Шўрчидаги даврада бизнинг яғринимизни ерга теккизиб келди. Ўз уйимизда яғринимиз ерга теккани полвонларимизга кў-ў-ўп алам қилди. Биз шунга белимизни беш жойидан бойлаб келдик.

Даврада ғовур-ғувур:

— Во уккағар шўрчиликлар-э, қоқ миядан олди-ку!

— Булар бўш келмайди!

XXIX

Шундай қилиб, Тиловберди билан шўрчилик Шодди полвон олишадиган бўлди.

«Менга дарёнинг нарёғиям бир, буёғиям бир. Барри бир улимдан зўри йўқ,— ўйлади Бўри полвон. У фақат бир инмага ҳайрон бўлди:— Шўрчида Абрай деган бундай катта полвон йўқ эди-ку. Бу ким бўлди

экан? Ё шўрчиликлар аламларини олиш учун бошқа ёқдан полвон ёллаб келдилармикин? Бундай воқеалар кўп бўлган...»

Бўри полвон шўрчиликлар тўпи рўпарасига ўтириб, паст овозда сўради:

— Иним, бу Абрай полвонларингни эшитмаган эканман, у кимлардан?

— Абрайми? У Насим полвоннинг уллари бўлади. Яқинда армиядан келди.

Бўри полвон сергакланиб, жавоб берган одамга тикилди. Урндан туриб, Насим полвонга қаради. Уни ноаниқ ҳислар босиб кела берди. Хивич ушлаган бармоқлари қалтирай бошлади. Бармоқларининг хивични сиқувида қаҳр, нимадир қилишга чоғланиш бор эди. Титроқ чап қўли, лабларига ўтди. Даврадан қандай чиққанини билмай қолди. Олдига келган Амир полвоннинг елкасига қўлини қўйди. Оғир энтикиб, нимадир демоқчи бўлди-ю, деёлмади — томоғи қуриб қолган эди.

Амир полвон унинг авзойини кўриб қўлтиқлари остидан ушлади.

— Полвон бова, нима бўлди? Тиловберди, сув онке!

Унга совиган чой ичирдилар. Бўри полвон энтикиб, лабларини ялади. Жилмайди:

— Қаридик, укам, юрак ярамай қоляпти. Амир, сен буёққа юр.

Амир полвонни эргаштириб, қоронғига юрди.

— Амир, менга қара, шу Абрай деганига бизнинг Тиловбердини чиқар, хўпми?

— Э, полвон бова, давра билиб қолди-да.

— Йўқ, сен гапга кир.

— Қийин дейман-ов, шўрчиликлар кўнмас.

— Кўнади, уларга бари бир...

Бўри полвон анчагача давра сиртида туриб қолди. Ўзини ўнглаб олгач, яна даврага кирди. Синиқ овозда жар солди.

— Халойиқ, эшитмадим деманглар! Хўкиз тобоқни кўтарган Абрай полвонга Тиловберди полвон чиқадиган бўпти! Гилам тобоқни эса Жонибек кўтарадиган бўпти. А? Энди уёғини билмадим, халойиқ! Ўзлари шундай фикрга келибди, бир билганлари бўлса керак-да!

Дарҳақиқат, шўрчиликлар учун бари бир эди. Чунки Тиловбердиам, Жонибек ҳам давра эгалари.

Қурга биринчи бўлиб Шоди полвон билан Жонибек чиқди. Жонибек Шоди полвонни биринчи қўлдаёқ чап оёғига сиртидан илдириб кўтариб, тўлғаб урди.

Гилам Жонибекда кетди.

XXX

— Қани, энди қурга ҳўкиз тобоқни кўтарганлар чиқсин!

Бўри полвон шундай деб, давра айланди. Кўз остидан Насим полвонга тикилди: «Насим ошна, ўғлингга бир оғизгина — чиқма, у Бўри бовангни ўғли экан, демадинг-а. Демайсан, деёлмайсан. Чунки сен ўша Насимсан... Сендан бундай гап чиқмайди. Мана ҳозир биласан, сенинг фарзандинг киму, менинг фарзандим ким...»

Насим полвоннинг тўғрисига келганда тўхтамай ўтолмади. Соқолини силаб, томоғини қирди: «Мени бир умр мағлуб этдим, қойил қилдим, деб юргандирсан? Ошна, адашасан».

У Насим полвоннинг юзларида бирор ўзгариш сезмади. Насим полвон юзларини мағрур тутиб ўтирибди. Бўри полвоннинг баттар гаши келди. «Кўп қай-қайма, сенинг бу ўтиришинг зўрма-зўраки, илжайишинг — чидаёлмасликдан. Биламан, ич-ичингдан зил кетяпсан. Ҳозир кўрасан, менинг ким эканимни. Олдингдан салом бериб ўтаман...»

XXXI

У хаёл билан андармон бўлиб сезмабди — қараса, қурда полвонлар ҳалиям йўқ.

— Ай полвонлар, чиқинглар-да энди, давра маҳтал бўп қолди!

Насим полвон ўтирган ёқдан Абрай, рўпарў тарафдан Тиловберди полвон даврага тушди. Тиловберди меҳмонга ҳурмат юзасидан қўлини кўксига қўйиб, Абрай полвонни олдинга таклиф этди:

— Қани, полвон, тортинг!

Абрай полвон Тиловбердига йўл берди:

— Йўғ-э, йўл боши сиздан, полвон!

Тиловберди полвон олдинга ўтди. Абрай унга эргашди.

Бўри полвон шуни, худди шуни кутган эди. У юзларида табассум ўйнаб, узоқроқда бўлсаям Насим пол-

вонга яна қаради: «Кўрдингми, Насим ошна? Уғлинг менинг ўғлимдан олдинда юришга юраги дов бермади. Менинг ўғлим ҳамisha биринчи...»

У, ўғилларни бир-бирига қиёслай бошлади. Айниқса, Абрай полвоннинг син-симбатига синчиклаб тикилди. «Момоқизнинг ўғли хушсурат йигит бўпти. Аммо Момоқизга ўхшамайди. Отасига тортибди. Насимнинг ўзиям хусндор эди-да. Фақат бурнининг пучуқлиги Момоқизга келбат беради».

Бўри полвон соқоли учини буклаб тишлаб, сезилар-сезилмас бош ирғади: «Борди-ю, Момоқизга етганим-да, Абрай полвон менинг ўғлим бўларди...»

Абрайга суқим кирмасин, дея ён-верига туфлаб, назарини қувди: «Туф-туф-туф...»

XXXII

Полвонлар қўл бериб кўришиб, яна айланди. Сўнг, бири давранинг бу четида, бири нариги четида тўхтаб, бир-бировига қаради. Тиловберди полвон желаклари ўнгириши орқага суриб, енглариини сал тортиб қўйди. Бармоқларини тили билан хўллади. Уйнаб, Абрай полвонга қараб бора берди. Абрай полвон кўзлари қаршида мардона ўйнаётган бармоқлар орасида ҳеч нимани кўролмаётган қолди шекилли, кўзларини пирпиратиб, кейинга тисарилди. Тиловберди унинг кўзларига тикилди: Абрай полвон қўрқаётган эди. Демак, ҳамлага ўтиш лозим. Тиловберди полвон ўнг қўли билан Абрайнинг ёқасидан ушлаб ичидан чил берди. Шиддат билан орқага сурди. Абрай полвон орқасига селтанглаб бориб, кимнингдир фонусига қоқилиб кетди. Одамлар устига чалқанча тушди.

Тиловберди полвон йиқитдим, деб ўйлаб қўлларини кўтарди.

Насим полвон ёнидагилардан ташвишли овозда сўради:

— Нима бўлди-а, нима бўлди?

Насим полвоннинг овози жуда хаста, фақат кўзи ожизларга хос овоз эди.

Хўжасоатликлар Тиловберди полвонни олқишлаб қичқирди:

— Ҳал-о-о-о-ол!

— Тиловберди полвоннинг ҳақи берилсин!

— Хайрият, одамлар устига тушди, агар шу зарб билан ерга тушганда ичаги узиларди!

Тиловберди баковул қошига чўккалади.

Бўри полвоннинг юзларида қувонч ифодаси кўрилмади. У вағир-вуғур қилаётган ҳамқишлоқларига амирона кўл силтади:

— Халойиқ, жим! Кўп жавраманг, жим бўлинг! Эшитинг, даврадаги Бўри полвон сўзим: Тиловберди полвон Абрай полвонни йиқитолмади!

Қони тез хўжасоатликлар бидиллаб кетди:

— Э, қўйинг-э, полвон бова, чалқайрамон ташланди-ю!

— Бундан зиёд қандай йиқитиб бўлади!

— Е ерга киргизиб юборсинми!

Бўри полвон:

— Халойиқ, сўзлаб бўлдингизми? Ай, Менгтўра халфа, гапни бўлмайтуринг, барака топинг! Қайтариб айтаман, Тиловберди полвоннинг йиқитгани бекор!

— Нимага бекор бўлар экан?

Бўри полвон:

— Чунки у одамлар устига йиқитди!

— Сизга бари бир эмасми қаерга йиқитгани!

— Йўқ! Полвон полвонни осмоннинг кўкига отсаям бекор! Полвонмисан — ернинг устига йиқит! Қани, бошқатдан олишинглар!

— Тавба, тагин ота эмиш бу одам!

Тиловберди полвон отасига бир ўқрайди-да, қобогини уйиб, яна давра айланди.

Бўри полвон сизди — ўғли ундан норози. «Уҳ, қанийди ўғли ҳозир йиқитган бўлса! Уғли буни билмайди-да. Билмагани яхши...»

XXXIII

Бўри полвон ўғлига нимадир демоқчи эканини эсидан чиқарди. Ҳа, айтгандай, унинг кўпни кўрган кўзлари шуни сездикки, Абрай полвон кўкрагини бериб олишар экан. Бўри полвон бундай вазиятларда ёқадан қўшқўллаб ушлаб, тик турганча бирдан яғринга олсаганими албатта юлдуз санар эди.

Абрай полвон худди шунга жуда ўнг келар экан. Уғли буни сездимикин? Айтсамникин? Айтган билан қийин — Тиловбердининг ўнги яғрин эмас.

Бўри полвон қобоқ-тумшуғи осилиб давра айланаётган ўғлига разм солди. Қараса, Абрай полвон оёқларини чўққа тобляпти. У бундан фойдаланиб, ўғлини имлади. Қоронғига бориб, ўғлининг елкасига қўли-

ни қўйди. Тиловберди отасининг қўлини пастга тушириб, юзини тескари ўгирди.

— Нимага иддао қиласан? Нима, ҳаромни ҳалол деб имонимдан кечайми? Полвон бўлсанг ҳалол йиқит! Кўп терсайма. Сездингми, у кўкракларини бериб олишяпти. Еқасидан жуфт қилиб ушлаб, тиккасига яғринга ол-чи. Магарам ошиб кетса. Олаётганингда ё отамнинг пири, де. Тайин айт... бор.

Бўри полвон ўғлининг елкасига қоқиб, даврага киритди.

XXXIV

Тиловберди полвон яна ўйнаб ҳамлага ўтди.

Одамлар устига йиқилиб юрагини олдириб қўйган Абрай полвон Тиловбердининг жон-жаҳди билан ҳамлага ўтишини кўриб, яна кейинга тисарилди. Тиловберди полвон унинг ёқасига қўл узатганда, Абрай полвон билагига уриб, ушлатмади. Яна одамлар устига яқинлашиб келдилар. Шундай катта давра торлик қилиб қолди.

Одамлар фонусларини кўтариб, ўринларидан туриб кетди:

— Ай-ай, ўртага бориб олишинглар, ўртага!

Улар бир-бирини тинмай таъқиб этиб, ўртага қараб юрди. Абрай полвон Тиловбердининг оёқларига ҳадиксираб қараб қўйди. Тиловберди полвон эса унинг кўзларига тик боқиб, пайт пойлади. Аммо отасининг санъатини ишлатишга юраги дов бермади. Сабаб? Чунки ҳар полвоннинг ўз ўнги бўлади. Шу ўнгига келганда ғанимини осонгина ерга уради. Отасининг ўнги — яғрини, боласининг ўнги — уччоси.

Қийин, оталар санъатини ишлатиш қийин...

Бўри полвон зўр армон, афсус-надоматлар билан бош ирғаб тиззасига урди: эҳ, йиғитлик йиллари!

Тиловберди полвон янада шиддат билан ҳамлага ўтди. Оёқларини кериб ташлаб, қулочини кенг ёзиб, айқириб кела берди:

— Ҳаҳ-аҳ-ҳаҳ!

Абрай полвон орқага тисарила бошлади. Тисарилганда ўзини бирдан орқага ололмас, кўпинча чап оёғи олдинда қолиб жетар эди. Буни Тиловберди полвон сезиб қолди. Бироқ ўзини билмасликка олиб, Абрай полвоннинг кўзларига тик боқиб бора берди. Шу ҳолат яна такрорланганда Тиловберди полвон эн-

чиллик билан унинг билагидан ушлаб, чап оёғига оёғини илдириб, ўзига тортди. Қўлини ёнбошига босди. Абрай полвон чап яғрини билан йиқилаётиб, қўлини тортиб олишга улгурди. Оёғи кўтарилиб, кўкракларини билан тушди-ю, ирғиб туриб кетди.

Жимжит бўлиб қолган давра бир қалқиб тушди. Юзлаб юраклар бараварига:

— У-у-ух!— деб юборди.

Бу — стадиондаги футбол ишқибозларининг тўп дарвоза ёнгинасидан ўтиб кетгандаги «ух»га ўхшарди.

— Уфф, бўлмади, бўлмади!

— Қўлини ушлаб қололмади-да!

XXXV

Отасининг ўғли, қўлини қўйиб юбормаганинда Абрай полвон аниқ юлдуз санар эди! Шошяпсан шекилли-да. Ё бармоқларинг яхши ушлолмаяптими? Ундай бўлса ана — сув билан ҳўлла!

Полвонлар бош баковул олдида оғизларини совуқ чой билан чайқаб, қўлларини ҳўллади.

Уларнинг олиши бор-йўғи бир неча дақиқа давом этган бўлса-да, фарқ терга ботиб қолишди. Айниқса Тиловберди полвоннинг бўйни, юзларидан тер селоба бўлиб оқди.

Тиловберди полвон эндиги олишда Абрай полвонга қараб кутилмаган ҳолни кўрди. Абрай ҳалигина чекинаётган полвонга ўхшамас, дадил боқаётган кўзлари гўё кел, кела бер, олишни энди кўрасан, деяётгандай эди.

XXXVI

Тиловберди полвон ғолибона юришда давом этди. Кўзлар яна бир-бирини таъқиб эта берди. Тиловберди ўнг оёғини олдинга лапанглатиб ташлайди. Баъзан эса ҳаддан ташқари олдинга ташлаб юбориб, гавдаси орқада қолади.

Абрай полвон буни сизди! Унинг оёғига атай қарамай, кўзларига тик боқиб бора берди. Бутун диққат-эътибори эса оёқда. Кутаётган вазият яқинлашиб келаётгани сари кўзлари янада бесаранжом, бежо боқди.

Хўжасоатликлар унинг ниятини пайқамаган бўл-

салар-да, Тиловбердининг бепарволиги оқибатида рўй бераётган нозик вазиятни сезиб қолди. Аммо Тиловбердини огоҳ қилишга журъат этмадилар. Эҳтимол, кўзлари тик боқаётган Абрай полвон бу вазиятни пайқамаётгандир? Борди-ю, овоз берсалар, Тиловбердини чалғитган бўлмайдиларми?

Хўжасоатликлар худди шу ташвишда миқ этмай ўтирибди. Жумладан, Бўри полвон ҳам.

Шўрчиликлар-чи? Шўрчиликлар ҳам бу вазиятни аллақачон пайқаган, бироқ улар ҳам ташвишда: айтиб қўйсалар, Тиловберди оёғини тортиб олмайдами? Унда қопқонга илинаётган ўлжани ҳуркитиб юборган бўладилар-ку?

Қалтис вазият!

Давра нафасини ичига ютган, теварак сув селгандай жимжит. Фақат Тиловберди полвон билан Абрай полвоннинг нафас олиши эшитилади.

Полвонлар бир-бирини руҳан арбаяпти!

XXXVII

Давра четида чордана қурган Бўри полвон серрайиб қолди, ўзини, жамики оламни унутди. Фавқулудда сесканиб, ён-верига аланглади. Сомон орасида қорайиб кўринаётган гилосдай тошни олди. Уни гоҳ ўнг, гоҳ чап кафтига олиб ўйнади. Мисоли олма ўйнаётгандай. Сўнг, худди ёнгоқ чақаётгандай кафтида бир сиқди-да, ўзидан олисга отиб юборди. Қўйнидаги тасбэхини олиб, қироат билан ағдара берди.

Шиқ!

Ичида калима қайтариб, ўнг кафтини юзларига тортди. Боши чапга хиёл қийшайди. Уғлининг лапанглаётган оёғидан кўз узмади: «Уғлим, оёғингни ол!»

Шиқ!

Уни зўр ҳадик босиб, қадди тобора чўкиб бора берди. Томоғини қирди. Овозини ёлғиз ўзи эшитди. Оғзи анграйганнамо очилди. «Уғлим, сенга айтаман!»

Шиқ!

Йўқ, зафарли юришларга ўрганган отасининг ўғли оёғини олмади! Аксинча, хуруж қилиб бора берди!

Шиқ!

Отасининг ўғли, оёғингни ол, ол!

Шиқ!

Абрай полвон Тиловбердининг кўзларига тик бо-

қиб, унинг олға ташлаган оёғига ерга теккунча зарб билан қоқиб юборди:

— Хап-а-а-а!

Хайқириқ ниҳоясига етмасданоқ Тиловберди полвон икки яғрини билан ерга гупиллаб тушди!

XXXVIII

Отасининг ўғли дангал йиқилди! Шундай зарб билан йиқилдики, зарбидан сапчиб туриб кетди!

Абрай полвон қўлларини осмонга чўзганча ирғишлаб, даврани айланиб чопди. Шўрчиликлар ўрнидан туриб, бировлари телпагини осмонга отди, бировлари қучоқлашиб кетди.

Абрай полвон баковул олдига чўккалади. Баковул унинг елкасига тўн ёпиб:

— Хўкизни тўйхонадан оласиз,— деди.

Абрай полвон тўнни баланд кўтарганича даврани яна бир айланиб, чопиб чиқиб кетди.

XXXIX

Шиқ!

Бўри полвоннинг қўлидаги тасбеҳ ерга тушди. Кўзлари юмилиб, боши орқага хиёл чалқайди. Яна ўзини ўнглаб олди. Мунгайиб, Насим полвонга қаради.

Насим полвон илжайар, у тантана қилар эди!

Бўри полвон бошини хам қилиб, ерда кулча бўлиб ётган тасбеҳига тикилди. Уни олиб, авайлаб турди-да, даврадан чиқиб кетди. Давра сиртида кийинаётган ўғлининг овозини эшитди. Ўғли йиғлаб гапирар эди:

— Мен йиқитганда фирром деди, мана оқибати! Отамиз ниятига етди! Отамиз бор экан, бизга ғанимнинг кераги йўқ!

Бўри полвон тўхтаб, нимадир демоқчи бўлди. Бироқ сўзлашга мадори етмади. Оҳиста одимлаб қоронғиликка кириб кетди. Дуч келган ғўзапоя уюмига чиқди. «Қоронғи қандай яхши, одамлар кўрмайди...»

Чўнқайиб ўтирди. Енбошлаб, салласини орқага сурди. Титраётган бармоқлари тасбеҳ доналарини суръат билан санади: шиқ, шиқ, шиқ...

Овозлар:

— Даврага дуо берсаям булар эди, полвон бова қаёққа кетди-а?

— Чақиринглар, шу яқинда бўлса овоз беради!

- Бўри полвон, ҳо-о-о!
- Уйига кетди шекилли.
- Унда, раис бова, сиз дуо беринг.
- Йўғ-э, чоллар бор-ку. Қани, Мирза бова!
- ...Юртимиз ҳамиша тинч, обод бўлсин, полвонларимизнинг белига қувват берсин, сочилган ризқимизни териб еб, янаги давраларгача ўйнаб-кулиб юрайлик...

XL

Одамлар фонуслари пилигини кўтариб, уйларига йўл олди. Ҳовлиларда итлар ҳурди. Чироқлар уч марта ўчиб ёнди: чироқчи тўй хизматчиларини огоҳлантирди. Биров чўғни тепкилаб ўчирди. Хизматчилар кетди.

Ой шом еди.

У, кампири алағда бўлишини эслаб, ўрнидан қўзғалди. Тимирскиланиб, пастга тушди. Чироқлар остида бир одам ҳамон ўтирибди. Танимади. Қўзлари ёруғда қамашди. Қафтини пешонасига соябон қилиб, ўтирган одамга қаради: Насим полвон қаппайган тугунга чўнқайиб ўтирибди. Ҳамроҳлари даврада айирган молларини олиш учун тўйхонага кирган бўлса керак.

Насим полвоннинг юзларида ғолиблик кайфияти! У рўпарасида пайдо бўлган шарпани сезди шекилли, қўлларини олдинга чўзиб, бармоқларини қимирлатди: — Абрай, келдиларингми?

Бўри полвон унинг бармоқларига тикилиб, кўнгли юмшаб кетди. Руҳиятида илиқлик, раҳмдиллик уйғонди. Насим полвонни бағрига босгиси, унинг соқолларига пешонасини суйкагиси келди. Бир қадам босиб тўхтади. «Йўқ, асло, асло! Мен Бўри полвон бўп тутилган эдим, дунёдан Бўри полвон бўп ўтаман!»

Йўлига бурилиб, нимқоронғиликка етганда тўхтади, яна қайтиб келди...

XLI

«Айтгандай, Насим ошна... Бизнинг Момоқиз омонми? Тани жони соғ, ўйнаб-кулиб юрибдими? Вақти хушми? Уям қаридими? Ошна, мен Момоқизнинг қариганига ишонмайман. Хаёлимда Момоқиз ҳалиям ўша Ҳолвачининг қирларида юргандагидай...»

Насим ошна, мабодо сен унинг кўнглини оғритмадингми? Хўрладингми? Абрайдан бошқаям фарзандларинг борми? Булса нечов?

Мендан сўрасанг, ошна, яратганнинг ўзига шукур, Тиловбердининг онаси билан тотув яшаймиз. Қиздан қизим, ўғилдан ўғлим бор. Қизларимдан невараларим кўп. Қизларимнинг ота, деганини эшитиб бир суюнсам, невараларимнинг бобо, деганини эшитиб икки суюнаман. Ҳадемай Тиловбердининг бошиниям иккита қиламан. Яратганга мўнғ қатла шукур, бировдан кам жойим йўқ.

Умрим халққа хизмат қилиб ўтяпти, ошна. Йигирма йилдан ошиқ раис бўлдим. Бир колхозда шунча йил узлуксиз раис бўлиш айтишга осон.

Ошна, даврани қандай бошқарган бўлсам, колхозниям шундай бошқардим!

Район катталарининг бари ишимдан миннатдор эди. Йўлдош Охунбобоевнинг ўзи келиб кўкрагимга медаль таққан. Елкамга қоқиб, раҳмат, фирқа полвои, раҳмат, деган. Охунбобоев ҳамма фирқанинг ҳам елкасига қоқа бермаган, ҳа! Ишонмасанг, Қобил шўродан сўра. Лекин... Насим ошна, бир гап айтсам бировга айтмайсанми? Ошна, Момоқиз ҳамон кўз олдидан нари кетмайди!

Одамнинг пок, сўнмас туйғулари кўп, бари ўз йўлига экан. Аммо биринчи кўнги...

Насим ошна, мен биринчи кўнгиладан ифбатли, сўнамасини кўрмадим!

Ошиқ умрим давомида жуда кўп қизларни кўрдим. Тагин, гапимни ёмон тарафга бурма, сенда шундай феъл бор... Мен қизларни кўчаларда, театрларда, тўймаъракаларда, киноларда кўрдим. Бари хушрўй-хушрўй. Айниқса ҳинд киноларидаги қизлар! Сув билан ютгудай! Ҳинд қизлари сулув-сулув! Ҳинд қизларининг қошлари оралиғида хол, ёноқларида хол, няқларида хол! Улар тўлғаниб-тўлғаниб, эшилиб-эшилиб ўйнайди. Мен шунда, ўзимизнинг ёшлигимизни ўйлайман. Момоқизни ўйлайман... Интиқ бўлиб, ҳинд киноларидан Момоқизни излайман. Момоқиз йўқ... Ҳинд қизлари ҳар қанча эшилиб ўйнасин, тўлғониб ўйнасин, бари бир Момоқизга келбат бермайди. Ҳинд қизлари Момоқиз бўлолмайди...

Насим ошна, ҳинд қизлариям Момоқизнинг олдидан ўта берсин!

Тиловбердининг онасигаям кўнглим кетиб уйлан-

ганман. У Момоқиздан ҳам хушрўй... Ошна, уям Мо-
моқизнинг олдида ута берсин!

Насим ошна, мен Момоқиздан улуғини кўрма-
дим!

Ҳар эр кўнгилнинг қиз кўнгилга айтажак гаплари
бўлади. Кўнгилда шу гапи бўлмаган йигит — йигит
эмасдир. Шу гапини қайсидир йигитдан интизор бўлиб
кутмаган қиз ҳам — қиз эмасдир. Дунёга келдим, деб
юрмасинлар!

Биров бу гапни бир сўз билан айтади, биров кўп
сўз билан. Яна биров айтолмай қолади...

Насим ошна, мен ўз гапимни Момоқизга айтолмай
қолдим...

Аmmo мен ўз умримдан шукур қиламан, ошна.
Ўзимга-ўзим айтаман: Бўри полвон, сен йигит бўлиб
эдинг, ана, биринчи кўнгилнинг бор, дейман...

Насим ошна, Момоқиз ҳалиям кўнгилнинг туб-
тубида яшайди. Уни биров ҳам, ҳатто Тиловбердиннинг
онаси билмайди.

Мен Момоқизни уйқуларимда кўраман. У жилма-
йиб қараб туради. Кўзларимни очсам — уй зимистон,
ёнимда Тиловбердиннинг онаси ётган бўлади. Ай онаси,
Момоқиз келди — мен уни кўрдим, дегим келади. Де-
майман...

Саҳаргача уйқум келмай, Момоқизни ўйлаб ёта-
ман. Яна келар, деган умидда кўзларимни юмиб кута-
ман. Йўқ, у энди келмайди...

Саҳармардондан тўриқни мишиб, ўзимизнинг қир-
ларга йўл оламан. Ҳайрондарадан от соламан!

Бизнинг галлазорлар йўқ — эндиги Ҳайрондара
бошдан-оёқ пахтазор. Сув тараётган сувчилар йўл бўл-
син, дейди. Мен, шундай, тўриқни совитиб юрибман,
дейман. Мен тўриқниямас, ўзимни совитиб юрганганимни
сувчилар билмайди...

Ҳолвачига от қўйиб чиқаман!

Теваракка аланглайман. Уша ўзимизнинг қирлар...
Уккагар қирлар ҳалиям юксак! Товатошлар ёналарда
йиқилай-йиқилай дея омонат турибди. Улар кичрайиб
қолгандай. Ё отдалигим учун шундай кўриняптими,
билмайман. Чаналар йўқ — унда-бунда комбайнлар
тўхтаб турибди. Тўрғайлар сийраклаб қолибди. Жони-
ворлар техникани хуш кўрмайди...

Уша-ўша... фақат Момоқиз йўқ!

Тўриқ ердаги хасларга узалади. Жилонни қўйиб
юбораман. Саллам оғирлик қилаётгандай бўлади —

орқага суриб қўяман. Қўлимнинг юзи билан пешонам-ни артаман. Пешонам хўл, тафтли!

.. Оғир хўрсинаман. Елкаларим бир хўрпайиб тушади. Қамчили қўлимни чап сонимга қўяман. Олис-олис-ларга қарайман.

Наҳорнинг мулоғим шамоли соқолимни силайди. Олислар кўзимни толдиради. Бошимни қуйи эгиб, эгар қошига термилиб қоламан. Эгарнинг қошиям олислаб боради. Оппоқ туманда чайқалиб-чайқалиб, бора-бора кўринмай кетади. Туман суяқ...

Ҳайрон бўлиб бармоқларим билан пайпаслайман. Йўқ, эгарнинг қоши жойида турган бўлади. Киприк қоқаман. Бор эс-хўшим, кўнглим бир қалқиб тушади. Оғир бир тош гурсиллаб юмалайди. Кейин эгар қошини, қўлимни, ундаги томчиларни кўраман.

Кўнглимдаги оғир тош шу томчилар билан оқиб тушади. Енгил тортаман. Қамчили қўлим томчиларни артади. Аммо фойдасиз — хиёл ўтмай бу қўлимгаям томади. Томоғимга нимадир тиқилади. Ютинайин дейман — бўлмайди, бўлмайди!

Бўри полвондай одамнинг ютинишга дармони йўқ!

Тўриқ ҳадик олади, жимийиб, бўйини гажак қилади. Тўриқнинг бўйнига суянаман. Бармоқларим билан ёлларини тарайман. Бўйини қучоқлаб, ёлларига юзимни суйкайман, ай!..

Шунда... шунда, олис-олислардан бир қўшиқ эшитилади. Сергак тортиб, қаддимни ростлайман. Қўшиқ тобора яқинлашиб кела беради. Бора-бора қирни туттади. Қўшиқ қўйнида қоламан. Кўнглим қўшиққа тўлади. Лиммо-лим! Яйраб кетаман. Олисларга термилиб, куламан...

Кўнглим томчилашини қўймайди, мен — кулишимни!

Ошна, мен ўзимизнинг қўшиқни эшитаман, ўзимизнинг! Уни Момоқиз айтади. Момоқиз! Қизлар жўр бўлади!

Насим ошна, мен ана шунда Момоқизни кўраман!

У ўроқ ўриб-ўриб... рўмолининг учи кўксига тушиб-тушиб... Уни яна елкасига ташлаб-ташлаб... менга қиё боқиб-боқиб... Зулфларини тоблаб-тоблаб... Ҳам ибодли, ҳам гинали кулиб-кулиб... қўшиқ айтади!»

XLII

Бўри полвоннинг кўнгли тўлиб, ёноқларидан маржон-маржон ёш оқди. Қалби тўридан нималардир ўқиб-ўқиб кела берди. Лабларини маҳкам юмди. Ўқсиқ зарбидан елкалари силкина берди.

«Насим ошна, менинг сендан ўзгаям ошналарим кўп. Бари тирикчилик юзасидан. Сендан угина, менадан бугина қабилда. Болалиқдан билла ўстан ошнага келмас экан. Ошна, тўйларимда, бетоб бўлиб қолганларимда сени ёдга олдим. Айниқса бурноғи йили сени кўп қўмсадим. Чунки ана кетдим, мана кетдим бўлиб қолдим-да. Ҳамма, ҳатто ғанимларим ҳам келиб, кўнгил сўраб кетди. Сен келмадинг...

Келганинг билан ҳалак бўлардинг: бари бир гап қўшмас эдим!

Насим ошна, кўзимга кўрнниб, ярамни янгиладинг. Уёғи етмагандай, мана, ўғлимниям йиқитдинг.

Билиб қўй, ошна, изингдан сурганим-сурган. Қаерда давра бўлса, изингдан қувиб бораман. Тиловбердини ўғлинг билан уч сафаргача олиштираман. Борди-ю, уч мартасидаям ўғлинг ўктам келса, унда, на илож, учдан кейин пуч...

Бари бир қўймайман! Ана, неваларим бор. Яхшилаб эшитиб ол, ошна, nasib бўлса, неварамни неваранг билан олиштираман! Ишончим комилки, неварам бобосининг орини олади!

Сен кўрмаяпсан, ошна, ой ботиб, юлдузлар биринкетин сўниб борапти. Ўғлим ўктамлигида юлдузлар ёнгани ёнган эди. Ўғлим мағлуб бўлгач, билмайман, сўнгани сўнган...

Ҳар одамнинг кўкда ўз юлдузи бўлади, шу юлдузнинг ёнгани — шу одамнинг ёнгани, шу юлдузнинг сўнгани — шу одамнинг сўнгани, дейишар эди. Ё, шу гапда жон бормикин, ошна?

Йўқ, ошна, йўқ, асло!

Юлдузим ҳали ёнади! Давраларим ҳали давом этади! Невараларим давраларда «Ё бобомнинг пирин!» — дея айқириб-айқириб олиша беради!

Юлдузим мангу ёнади!»

XLIII

Тўйхона эшиги тарафдан одам овози, қўй маъраши эшитилди. Бўри подвон йўлига бурилди.

«Хўш де, Насим ошна, хўш де. Яратганинг па-ноҳига...»

1976

ҚУШИҚ

I

Хумор момога кун туғди.

Елғиз ұғли Армиядан келадиган бұлди.

Остонасидан суюнчихұр аримади. Хушхабар олиб келганларнинг бировига тўн ёпди, бировига белбор ўради, бировига дўппи кийгизди, елғиз ұғлидан борини аямади. Қўли сандиқда, кўзи остонада бұлди.

Аскарликдан қайтган ўғилдан бўлса ҳадеганда дарак бўлавермади. Шунда, момонинг кўнглига таҳлика тушди. Чин-да, йўл азоби, гўр азоби, йўлда нималар бўлмайди. Чолини отлантириб, йўлга чиқарайин деса, чоли қирда ётиб арпа ўради. Икки-уч кунда ўроқчиларга сув олиб боргани бир келиб кетади. Бечора чоли ҳали эшитмаган, бўлмаса от қўйиб келади.

Хумор момо: қўлини пешонасига соябон қилиб, чоли арпа ўраётган қирга, сўнг, ұғли келадиган Денов йўлига қаради.

Ниҳоят, аскар келди. Хумор момо кўчага чиқмоқчи бўлиб, калишини излади. Уёққа аланглаб, буёққа аланглаб, тополмади. Яланг оёқ чиққани эп бўлмади. Бу суюнчихўрларнинг иши эканини билиб, кулиб тураверди. Калишини сўраган бўлди, теваракда юрган ҳамсояқўллар, хеш-таборлар елка қисди. Ҳовли дарвозаси олдида қўлларини белбоғига қистириб турган Мардон жувозкаш деди:

— Суюнчисига бирор нима атамасангиз калишингизниям бермайман, дарвозаниям очмайман. А? Йўқ.

Мардон жувозкаш борнинг боласи, майда-чуйдаларга узатган оёғиниям йиғмайди, ҳа!

Момо билди, калиши жувозкашда. Жувозкаш дарвозани ичидан зашжирлаб олди. Билди, кўрди — ўғли келди, ана, дарвоза тирқишидан одамлар қора берди.

Ўғли остонада турганини кўрган момо, эндиги атайдигани охирги суюнчи эканини билган момо, уч йилдан буён ўғлини соғинавериб, юрак-бағри эзилиб юрган момо, йўқчилигиниям эсидан чиқариб қўйиб, қисир қолган молини атаб юборди:

— Анави молимни атадим, бор-э!

Шундан кейингина жувозкаш қўйнидаги калишни момонинг пойига олиб келиб қўйди. Момо калишни оёғига йўл-йўлакай илиб, дарвозага талпинди. Жувозкаш дарвозани очди.

Остонада аскар кўрипти. Момо ўзини ўғлининг бағрига отди. Юзини ўғлининг бағрига босди. Аскар момони бағрига босиб, бир-икки марта ердан кўтариб олиб, ерга қўйди:

— Ты похудела, мамашка, ничего, старость — не радость!

Ўғли ердан кўтариб, ерга қўйганда, момонинг беллари зирқираб кетди. Момо войвойлади. Ўғлининг қилиғини соғинишга йўйди. Дарди ичида бўлиб, тева-ракдагиларга сир бермади. Юзларини ўғлининг кўкрагидаги нишонларга суйкаб, ҳўнграб йиғлади.

Аскар онасини юнатди:

— Ну, мамаша, хватит!

Аскарнинг боши узра сочқилар сочилди. Болалар сочқиларни териб олди. Аскар сочқилар остида уйга кирди.

Давра бўлиб ўтириб, ҳол-аҳвол сўралди. Аскар ҳол сўраганларга бош сиргаб, лўнда-лўнда жавоб берди. Даврага аланглаб, онасидан сўради:

— Мамаша, где... как эта, как... да-да, где папаша?

Хумор момо, бу нима деяпти, деган бўлиб, даврадагиларга жавдираб қаради. Руечани чала-чулпа тушунадиган жувозкаш тилмоч бўлди:

— Отасини сўрайпти шекилли, хола.

— Ҳа-а, отангми, отанг қирга арпа ўроққа кетиб эди, улим. Хабар етган бўлса ҳали-замон келиб қолади.

Аскар тушунарли, дегандай бош ирғади.

Хумор момо ўғлининг пойқадамига ош берди. Тўй, отаси қирдан қайтганда бўлади, деди.

Аскар эрталаб туриб, бадантарбия қилди. Белига-

ча ялангоч бўлиб, ҳовлини айланиб чопди. Оёғини кўтариб, бебилчагини пешонасига теккизди. Қўлларини ерга тираб, ётиб турди:

— Раз-два-три, живо, сержант Арзикулов!

Кун терак бўйи бўлганда аскарнинг ён қишлоқдаги холаси дўппросдай ўғлини эргаштириб келди. Аскар холасига пешвоз чиқиб, бармоқларини чаккасига қўйиб честь берди:

— Сержант Арзикулов!

Кўришиш учун холасига қўл узатди. Холаси аскарнинг қўлини эмас, ўзини бағрига олди. Аскар, жиянига честь берди:

— Сержант Арзикулов! Как твой имя? Баҳром? Значить, рядовой Боря!

Жиян тоғасининг гапига тушунмай, онасига қаради. Онаси орага тушди:

— Энди, иним, жиянингиз ҳали аскарга бормаган, ўз тилингизда гапирмасангиз, тушунмайди.

Аскар чалқанча ётиб, оёқларини чалиштириб, қайиш тўқасини тозалади. Бармоқлари билан кўкрагига чертиб, деворга соялаб турган эшакка қараб хиргойи қилди:

— Ай лавю, ай лавю...

Кун оққанда аскарнинг отаси қирдан эниб келди. Отини дарвоза устунига қантарди. Қамчини белбоғига қистириб, унга равона бўлди. Кучоғини кенг очиб, ўзича кулимсираб, ўзича гапириб келаверди:

— Қани, аскар келиб қолибди-да, қани!

Аскар отасига пешвоз чиқиб, честь берди:

— О, папаша здорово! Сколько зима, сколько весна!

Отаси кучоқлашиб кўришиб бўлиб, шу ўзимнинг ўғлимми, дегандай, аскарга қараб-қараб қўйди.

Отаси мол сўйиб, аскарнинг қадамига қон чиқарди. Қариндош-уруғларни, гапга етарларни чақириб, тўй қилиб берди. Ўғлининг ўзини тутиши, гапларини кўриб, улай-булай изза бўлмади. Майли, ҳали-ҳозир шаҳар, аскарликнинг ҳавоси бор, кейин яхши бўлиб кетади, деб ўйлади.

Аmmo аскар ўзига келмади. Мўйсафид отасининг тоқати тоқ бўлиб, ёрилди:

— Улим, эрта биров айтган экан, отангни кўрдим — аҳмади фориг, энангни кўрдим — товони ёриқ, деб. Отанг шул, энанг шул, қўй энди, ўз тилингда гапир.

— Ну, даёшь, папаша, даёшь!

— Мен-ку, чала-чулпа биламан, Қизил аскар бўл-

ганимда ўрис ошналарим билан тиллашавериб, пича билиб олиб эдим. Лекин энанг бечора манави қишлоқдан нарини кўрмаган, тушунолмай қийналяпти.

Отаси нима қилишини билмай, ўй суриб қолди. У бир вақтлар Денов, Термизларда қизил аскарлик машқини олиб келиб, мана шу ерларда Совет ҳокимиятини барпо этиш учун елкасига милтиқ, қўлтиғига тўппонча осиб курашиб эди. Унда манави мишиқи пўрим онасининг қорнида ё бор, ё йўқ эди. Бу ўзи кимга пўримлик қиляпти?

Отаси зардаси қайнаб, кўйлагини кўтарди. Чап биқинида ҳамон сақланиб турган ажабтовур изларни кўрсатиб деди:

— Ай сержант, сен ўзи ким билан гаплашаётганингни билисанми? Мен наган тақиб, Совет ҳокимиятини ўрнатганимда қаерда эдинг? Энангнинг қорнида, отангнинг белида эдинг! Ишонмасанг, мана кўр, наганнинг изи ҳалиям турибди, мана!

Отаси у деди, бўлмади, бу деди, бўлмади. Аскар гапни корламади. Отаси шу чиндан ҳам ўзимнинг ўғлимми, ё, бошқа бировми, дегандай аскарнинг уёғидан қаради, буёғидан қаради. Аниқ бир гапга келолмади. Кейин, шу ўзимнинг ўғлим экани ё, ҳаққост чин бўлсин ё, ёлгон бўлсин, дея қўлига қамчи олди. Аскар отасининг ниятини пайқади шекилли, юлқиниб чиқиб ҳовлини айланиб қочди.

— Вой энажон, ўлдим-э!

Отаси белбоғидаги қамчини олиб, аскарни яланг оёқ бўлиб қувди.

— Энағарнинг боласи, тўхта дейман!

Аскар ўқдай учиб, ошхонага кириб борди. Қозонни айланиб чопиб, онасининг кетига паналади.

— Энажон, отамни ушланг! Жон эна, ушланг!

— Қўрқма-э, индамайди.

— Индайди, энажон, ҳеч бўлмаса қўлидаги қамчини олинг!

Отаси зуғум қилди:

— Ушлама мени, энаси, ушлама, энағарни бир қамчи остига олайин!

Онаси орача қилди:

— Қўйинг, энди қобил аскар бўлади. Айт, қобил бўламан, де.

— Энди қобил бўламан, отажон, жон ота!

— Ҳа-а, энағарнинг аскари, тилинг бор экан-ку!

— Бор, мана, бор!

Шундай қилиб, аскарнинг тили чиқди. Аскарча кийимларини ечиб, уй кийимларини кийди.

Бир эрта отасининг овозидан уйғониб кетди.

— Сержант Орзиқулов, буёққа бир қаранг!

Аскар ҳадаҳалаб кийиниб, отилиб борди. Уйқули кўзларини уқалаб, отасига жавдиради.

— Сержант Орзиқулов, бет-қўлни ювиб, фариштали бўлиб келинг, муҳим топшириқ бор!

Аскар чопқиллаб бориб, чопқиллаб келди. Отаси уни оғилхонага эргаштириб бориб, кечаси моллар ташлаган таппиларни кўрсатиб гапирди:

— Манавилар нима, сержант Орзиқулов? Ҳа, яшанг, таппи! Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, сержант, тирикчилик, ҳа, тирикчилик. Биласиз, таппи қишда кўп яхши ўтин бўлади. Қишнинг ғамини ёзда е, деган. Энди, енгингизни билагингизгача туриб тапти ёпганский, ҳа! Қани, бошланг!

Аскар таппиларга қараб, кўнгли айниди. Отасининг қўлидаги қамчига, кейин таппига қаради. Истаристамас билакларини турди. Энкайиб, таппига қўл урди. Кўнгли ўйнагандан-ўйнаб, кўзларини чирт юмди. Яна кўзларини очиб, елкаси оша отасига қаради. Отаси ҳамон қамчисини ўйнатиб, қаққайиб қараб турибди. Аскар тақдирга тан берди. Яна кўзларини юмиб, таппини кафтларига олди. Қулочкашлаб, деворга ёпди. Шунда, онасининг девордаги қатор таппиларга ботиб қолган панжа изларига кўзи тушди.

— Ҳа, бали, сержант Орзиқулов, гап бундай бўпти-да! Энангизнинг қўлидан бир ишни оладиган бўлдингиз!

Бир оқшом отаси масалани кўндаланг қўйди:

— Мана, меҳмонлигингиз ҳам қариди, сержант Орзиқулов. Келди-кетдилар ҳам сийраклаб қолди. Сўрамоқдан айб йўқ, энди ким бўлмоқчисиз?

Аскар ҳарбий хизматдан қайтиб, ё, прокурор бўламан, ё, милиция бошлиғи бўламан, деб ният қилиб эди. Ниятини айтишга тили бормай, елкасини қисди. Отаси гапнинг пўскалласини айтди:

— Билмаганский-да? Унда, бизники Ёлганский! Манави заранг таёқни олиб, орқамдан юрганский! Сержант Орзиқулов пода боққанский!

Аскар анграйиб, отасига қаради. Отаси бир ўкрайиб эди, аскар ўрнидан сапчиб турди:

— Есть, пода боққанский!

Шу кундан эътиборан аскар чакана чўпон бўлди. Бир кекса чўпонга ҳамроҳ бўлиб, адирда узун кун чакана мол боқди. Аввал-аввал ҳеч кўниколмади. Қаерларгадир, хусусан, аскарликда бўлган ўша Астраханларга кетиб қолгиси келди. Аммо отасидан қўрқди.

Кейин-кейин адирларга ўрганиб қолди. Адирларсиз зерикадиган, кунни ўтмайдиган бўлди.

Оқшомлари уйма-уй юриб, ошиҳалол йиғди.

Боши иккита бўлиб, кетма-кет иккита қиз кўрди.

III

Одамлар уни сержант Орзиқулов дейишини қўймади.

Тўй-гаштакларда ҳазил-мутойибачилар сержант Орзиқулов аскарликдан қайтганда гапирган гаплари, қилиқларини қилиб кўрсатиб, элни кулдирди. Болалар сержант Орзиқулов бўлиб гаплашди, кўришибсўрашди, честь берди.

У, сержант Орзиқулов бўлиб қолди.

IV

Уруш бошланиб, сержант Орзиқулов урушга биринчилардан бўлиб кетди.

Урушдан қайтиб келса, отаси бечора йўқ, раҳматлик бўпти. Гул деган бир дард иккита қизиниям олиб кетибди. Чолидан айрилган онаси билан фарзандларидан жудо бўлган аёли мунғайиб, ғариб бўлиб қолибди.

У урушдан ажабтовур бўлиб келди. Сўраб-суриштирганларга миқ этмади. Олис-олисларга термилиб, бош ирғади. Ҳамсояқўллари, қариндош-уруғларининг болалари ўнинг кўксидаги орден-медалларга қўлларини теккизиб кўрди. Буларни қандай олдингиз, қаерда олдингиз, дея сўраб-суриштирди. Урушга борсак, биз ҳам орден олиб келардик, деди. Шунда, сержант Орзиқулов қирғинбарот кунлардан бор-йўғи бир марта гап очди:

— Урушнинг оти ўчсин, болам. Сизлар сўраманглар, мен айтмайин. Бундай оҳангжамоларни мен тақдим, энди сизларга тақдир насиб этмасин...

Колхоз раиси сержант Орзиқуловнинг кўксидаги орден-медалларни кўриб, эҳ-ҳе, деди. Уни яхши-яхши ишларга, хоҳласа, бригадирликка қўймоқчи бўлди. У бош

чайқаб, рад этди. Сўраб-суриштира, Сувон деган бир одам унинг подасини боқяпти экан. У яна ўз подасини олди.

Сержант Орзиқулов икки йил ўтиб, фарзанд кўрди. Бунисиям қиз бўлди. Қиз бўлсаям умри билан бўлсин эди, буям кетди.

Ирим-чиримнинг юзи қурсин, бари шундан кетди.

Тўртинчиси ўғил бўлди.

Хумор момо неварасига исм ўйлади. Қишлоқдаги гапга етарларга маслаҳат солди. Оқ-қорани таниганларга китоб кўрдирди.

Олис ўйладилар. Ўйламай бўладими, кетма-кет учта фарзанд кетди.

Ўйлаб-ўйлаб, охири эзгу бир якунга келдилар. Учтаси ҳаётда турмади, энди буниси турсин, ҳаётнинг соҳиби, посбони бўлсин, дея гўдакка Турсунқул деган исм қўйдилар.

Ота-она орзуси бажо бўлди. Турсунқул ҳаёгга турди.

V

Елғиз ўғил Турсунқулнинг бир оёғи мактабда, бир оёғи адирда бўлди. Мактабдан кейин бир қўйнига нон, бир қўйнига китоб солиб адирга, отасининг олдига келди. Тошга чўнқайиб ўтириб, китоб ўқиди. Баъзан овозини қўйиб, дoston ўқигандай ўқиди.

Эя таъбири билан айтганда Турсунқул ғазалхон бўлди. Байрамлар, тўй-маъракаларда даврага чиқиб шеър ўқиди. Мактаб кутубхонаси камлик қилиб, район магазинидан даста-даста китоб олиб келиб ўқиди. Сандиқлар таги, дераза токчалари китобга тўлди.

Адабиёт муаллими Турсунқулнинг шеърини дафтари-ни кўриб чиқиб, бир-иккитасини район газетасига чиқариб берди. Елғиз ўғилнинг доврўғи донг таратди.

Одамлар ўйлаб қолди. Отаси бор-йўғи подачи бўлса, ўғли қандай қилиб шеър ёзади? Ҳайрон бўлишиб, отасидан сўради:

— Сержант Орзиқулов, улингизга нима бериб боқяпсиз?

— Шу, биз нима есак, уям шуни ейди.

— Унда, қандай қилиб байт битаяпти?

— Шунга ҳайронман. Шунча бўй-бастим билан мен байт битолмайман, бу энағар битаяпти.

Бир оқшом сержант Орзиқулов ўғли йўғида унинг хонасига кирди. Эшикни ичкаридан занжирлаб, ўғли-

нинг дафтарларини титкилади. Деворга илинган ажаб-товур расмларга қаради. Расмларда турфа гуллар, қорли тоғлар, жониворлар бор. Айниқса отнинг расми кўп. Йўрғалаб бораётган от, ёлларини шамолда ҳилпиратиб, олиб бораётган от, олисларга термилиб кишнаётган от, олд оёқларини кўтариб, тумшуқларини тумшуқларига теккизиб, искашиб турган отлар...

«Отга кўнгли бор экан. Эсайсин, от олиб бераман», ният қилди сержант Орзиқулов.

Ўғлининг тахлоғлиқ дафтарини варақлади. Бир қалин дафтарни варақлаб қараб, ҳайрон бўлди. Шуларнинг барини ўғли ўзининг ичидан чиқариб ёзганми ё бирор китобдан олиб ёзганми, билолмади. Дафтарнинг бир бетига келиб, янада ҳайрон бўлди. Бетда бир қиз расми бор. Қиз хушрўйгина. Елкасида гулдор рўмоли бор. Расм остида ҳуснихат битилган. Шу қизга битилган байт бўлса ажаб эмас, дея ўйлади.

Аёлини чақириб, расми кўрсатди. Аёли қизга қайта-қайта тикилиб, танимадим, дея елкасини учирди.

Аёли ўзида йўқ хурсанд бўлди. Елғиз ўғли уйғонибди! Кимдир бировга, ким бўлсаям бир қизга кўнгли қўйибди! Бир қиз билан кўнгли олиб, кўнгли берибди. Елғиз ўғли суюкли бўлибди! Ўғли мактабни битирсин, насиб бўлса шу қизни келин қилади. Уч бирдай қизни қора ерга берди, насиб бўлса шу қиз ҳам келин бўлади, ҳам қиз бўлади!

Сержант Орзиқуловнинг бир қувончи икки, орзуси эзгу бўлди. Насиб бўлса, ўғлини вақтлироқ уйлантиради. Елғиз ўғил эртароқ уйланса, эртароқ фарзандли бўлади. Узидан-ўзи кўпайиб, униб-ўсади. Фарзандлари отасига йўлдош бўлади. Қолаверса, унга неvara бўлади!

Ота-она орзу-ҳаваси ҳамиша эзгу. Аммо ҳаёт ҳамиша ҳам ота-она орзу-ҳавасига, хоҳиш-иродасига эш бўлмайди. Ҳаёт бошқа, орзу-ҳавас бошқа.

VI

Турсунқул мактабни битириб, кийимларини чамадонга жойлади. Гап йўқ, сўз йўқ, ўқишга отланди.

Онаси оғринди. Урушда қон кечган отаси ўғлини қўллаб-қувватлади. Қўлига пул берди. Бот-бот тайнлаб, хуш-хушвақт ўқишга жўнатди:

— Улим, биз ўқиёлмадик, боиси, замон кўтармади. Манави заранг таёқ билан қолдик. Замонинг келибди-

ми; энди сен ўқи. Замон ўқиганники. Бирдан-бир тилагим — отанг ким, энанг ким, шуни унутмасанг бўлди.

Турсунқул ўқишга кириб келди.

Таътил кетидан таътиллер ўтди. Турсунқул ўсиб-улгайди. Ёноқларига бир нималар тошиб, ғадир-будур кир бўлиб юрарди. Шу кирлар кетиб, юзлари силлиқ бўлди. Кийимлари ажабтовур бўлиб ўзгарди. Сигаретани лаблари четига қистириб юрадиган бўлди. Гугурт эмас, зажигалка тутди. Портфели сиртига аёлларнинг расмини ёпиштириб олди. Пойабзали товони кўтарилди. Сочига соч қўшилиб, қулоқларини ёпди. Паловни қошиқда ейдиган бўлди.

Бир тўйда «Модерн токинг» деган ансамблнинг ашуласини хиргойи қилиб ўйнади. Кўпни кўрганлар мийғида кулиб:

— Отасига тортибди,— деди.

VII

Турсунқул тонг саҳарда уйғониб, бетини ювмасдан киоскага чопди. Қараса, киоска очиқ, аммо ҳали бугунги газеталар келмабди.

У киоска олдини олиб турди.

Почта машинаси келиб, почтачи газета-журналларни уйқусираб, имиллаб тушириб бошлади.

Турсунқулнинг сабри чидамай, газеталарни апилтапил тушириб берди. Шеърни чоп этилган газетадан ўнта олди. Қайтимига қарамай, газеталарни қўлтиғига қисиб жўнади. Бировини қўлига олиб, тагин, бирор мисраси тушиб қолмадимикин, деган ташвишда шеърларини йўл-йўлакай ҳижжалаб ўқиди. Йўқ, мисралари тугал экан.

Ижарасига келиб, эшикни ичкаридан қулфлади. Шеърларини чалқанча ётиб ўқиди, тик туриб ўқиди, ўтириб ўқиди.

Турсунқул ўзини катта шоир ҳис қилди.

Расмдаги юзига, қулоқларини ёпиб турган сочларига тикилиб, ўзини XIX аср буюк шоирларига ўхшатди. Кейин яна айниди: «Улар соқол қўйган, трубка чеккан. Йўқ, ўхшамайди».

Дарҳақиқат, қадимги улуғлар соқол қўйган, тамаки чеккан. Нимага энди Турсунқул соқол қўйиб, тамаки чекмас экан? Ҳамма соқолини олиб, сигарета чекиб юради. Йўқ, оддий халқдан фарқ қилиш керак...

Турсунқул газетадаги исм-фамилиясига бот-бот тиз-

килди. Пичирлаб ўқиди: Турсунқул Орзиқулов! Пешонаси тиришиб, энсаси қотди. Бунча узун! Исми фамилия деганиям шунча узун бўладими! Яна тагин жарангламайди! Умуман, шоирнинг исми шарифига ўхшамайди! Шоирнинг номи жаранглаб, ялтираб турса! Ўзи, исмининг маъноси нима? «Турсунқул! Турсун, ўтирсин, ётсин... Шуям гап бўлди-ю. Яна тагин «қул», деган қўшимчасиям бор. Қул дегани «раб», дегани. Орзиқулов! Бундаям қул! Ота-бобосиям оғзига келганини исм деб қўяверган экан-да. Провинциальный! Этнография!»

Турсунқул ўз исми, қолаверса, ота-бобосининг исми шарифидан орияти келди! Ота-бобосининг номидан уялди! Ўзига муносиброқ, шоирона ном топишни ўйлади. Неча ўнлаб номлар, тахаллуслар топди. Ўзига ёқмади. Охири тарихдан келиб чиқиб, ўзини Паҳлавон Даҳо деб атади.

VIII

Бир ёзги таътилда ота-онаси Паҳлавон Даҳони уйлантирмоқчи бўлди.

Даҳо оёқ тираб, рад этди, ўқишни ўртага солди, ҳали ёшман, деди. Аммо асл боисини айтмади.

Ота-она нияти қатъий бўлди. Онаси кўзига ёш олиб, тавалло қилди.

Охири Даҳо кўнди. Кўзлари қизариб, «мендан нима кетди, бир ўйнаб қолай. Ўқиш битгунча ким бор, ким йўқ», деди ичида.

Ота-онаси қариндошларининг қизини келин қилмоқчи бўлди:

— Ўзимизники яхши-да, ёлғизгина боламиз бўлса...

Даҳо ўша дафтардаги қизни айтди:

— Олсам ўшани оламан, бўлмаса йўқ!

Ота-она ёлғиз ўғлининг кўнглига қаради.

Тўй бўлиб, келин ота-она олдида қолди. Куёв сентябрда ўқишига қайтди. Байрам, таътиллarda келин кетиб турди.

Бир ўғил, бир қиз кўрди.

Ўқишлар битиб, Паҳлавон Даҳо ўз областига ишга борадиган бўлди.

Даҳонинг ич-ичидан зил кетди. У шаҳарда қолмоқчи бўлди. Шаҳарда қолиш учун пинҳона уриниб кўрди. Бўлмади. Паспорт, ижара, иш масаласи қийин бўлди.

Паҳлавон Даҳо ичини ит тирнаб, қишлоғига қайтди.

Ўзи ўқиб-ўлғайган мактабда ўқитувчи бўлди.

IX

Паҳлавон Даҳо мактабда ўзини осмондан тушгандай сезди. Ўзини гўё ерга урилган, хўрланган ҳис этди. Аммо отдан тушсаям эгардан тушмади. Теварак-атрофига, жамики ҳаётга осмондан қараб яшади. Ҳқитувчилари ундан, яна ўзимизга қайтиб келибсиз-да, дея ҳол-аҳвол сўраганларида Даҳо ўзини камситилган ҳис қилди. Гарчи бу гап тўғрилиқча айтилган бўлса-да, у буни, ҳолинг шу экан, нима қилардинг кеккайиб, ўзимиз қатори одам экансан-ку, деган маънода тушунди. Ерга тушмаслик учун турли-туман баландпарвоз, ҳавойи гапларни тўқиб гапирди. Университетда аспирантурада қолдирмоқчи эди, қолмадим, деди. Шаҳарда катта ишларга қўймоқчи бўлишди, кўнмадим, деди.

Кўпчиликдан ўзини четга олиб, ўзига-ўзи бино қўйиб юрди. Уйда ҳам, ишда ҳам, кўча-кўйларда ҳам ўзини жамоадан холис тутди. У ўз атрофидаги ҳаётга, турмушга кўниқолмагани каби, теварагидагилар ҳам унга кўниқолмай, ўрганолмай юрди. Уйда ҳам, ишда ҳам теваракка бегона кўз билан қаради. Теварагидагилар, ҳатто ўз фарзандлариям унга бегонасираб, ёт кўз билан қараб яшади. У кулса, болалариям кулди. У хўмрайса, болалариям хомуш бўлиб, тортиниб ўтирди.

X

Даҳо ўзини-ўзи қафасга солди. Юраги сиқилгандан-сиқилиб борди. Айниқса оқшомлари ичини ит тирнаб, кўнгли худди шими почасидай ғижим-ғижим бўлиб қолди.

Тиззасига шапиллатиб уриб, сапчиб турди. Тентираб, кўчага чиқди. Уйлаб-уйлаб, колхоз кутубхонасига йўл олди. Кутубхона эшигидаги қулфни кўриб, ҳайрон бўлди. Лўмбоздай қулф чанг босиб ерранг бўлибди.

Даҳо қулфга тикилиб қолди. Қаёқдандир идора қоровули келди. Энтикиб нафас олиб, Даҳонинг юзига энгашиб қаради.

— Э-ҳа, сизмисиз, шоир ука. Мен, кутубхонага бирор маст-аласт ўғирликка келдим деб ўйлаб, чопиб келибман.

— Оғзингизга қараб гапиринг.

— Гапнинг тўғриси-да, ука, одамнинг кўнглига нималар келмайди дейсиз. Кутубхона остонасига ойлаб

инсон зоти қадам қўймай-қўймай, бирдан одам пайдо бўлиб қолса қизиқ-да.

— Кутубхоначи борми?

— Ҳа, бор. Кутубхоначи анави Самиевнинг келини бўлади. Ҳозир ўтоқда.

— Келадими?

— Энди, уёғини билмадим, шоир ука. Ҳозир ўтоқ, ундан кейин узум узиш, кейин ҳаммани пахтага ҳайдайди, қарабсизки, шу билан қиш ҳам келади. Қишда ҳафтада бир очса очади, очмаса йўқ. Нима, бирон зарил иш бормиди?

— Шундай, янги газета-журналларга бир қарасам деб эдим. Янги китоблар бўлса, уйга олмоқчи эдим.

— Бугуннинг газеталарими? Бугуннинг газеталарини тополмайсиз. Келиннинг ўзи бўлганда почтага бориб, бир ҳафта, икки ҳафталик газета-журналларни бағригинасига мана бундайгина босиб, кўтариб келарди. Узи йўқ-да. Мен сизга бир гап айтайми, ўзимизни кисиз, келин йўқ вақтлари почтаёон газета-журналларни бир ҳафталик қилиб, қассоб қайнотасига ташлаб кетади, ҳа. Қайнотаси газета увол бўлмасин деб, эл-халққа гўшт ўраб беради. Астагина бориб сўрасангиз, бир-иккита газета беради. Яхши одам, қўли очиқ.

Даҳо мактабга қараб юрди. Мактабни бир айланди. Қоровулдан бошқа жонни кўрмади. Бекатдаги темир ўриндиққа ўтирди. Ҳафсаласи пир бўлиб, уф-ф, деди.

Кўча юзидаги симёғочга осилган радиокарнай бирдан овоз берди. Узук-юлуқ шовқин-сурондан кейин радиоузелчи микрофонни тўқ-тўқ урди. Қириниб йўталиб, гапирди:

— Эълон, ўртоқлар, эълон эшиттирамиз! Кеча кечаси Саид чавандознинг саман оти қочган. Дарагини айтганга эчки, ушлаб келганга бир қўй суюнчиси бор! Яна бир эълон! Бугун колхознинг ёзги клубида икки серияли индийский кино бўлади! Қайтараман, индийский! Бош ролда Раж Капур! Эшитяпсизми, Капур, Капур! Билет нархи ҳар серияси йигирма тийиндан қирқ тийин! Кино қоронғи тушганда бошланади!

Даҳонинг ҳам энсаси қотди, ҳам кулгиси келди.

Қош қорайиб, ҳаво файзиёб бўлди.

У ўрнидан туриб, қаёққа боришини билмади, шими кетини тортиб-тортиб қўйиб, уйига йўл олди. Йўлда тўхтаб, ўйлаб қолди, Уйга бориб йимаям қўйдим, деди

ўзича. Кўнгли ниманидир истади, ниманидир қўмсади, нимагадир ташна бўлди, нимагадир талпинди.

Нималигини ўзиям билмади.

Уйи тарафга қўл силтаб, изига қайтди: ўйлаб қолди. Айтгандай, ҳалигина радиоузелчи барчани кинога таклиф қилди-ку. Нимага энди у бормас экан? Айтилган жойдан қолма, деган. Айтилган жойга бориш керак. Тўғри, ҳинд фильмларини ёмон кўради. Шундай бўлсада, бориш лозим.

Даҳо клубга қараб юрди. Клуб чироқлари ҳали ёнмаган, теварак нимқоронғи, одам одамни зўрға танийди. Болалар қувишиб ўйнайди.

У клуб кассаси олдига борди. Касса тешигидан мўраламоқчи бўлиб энгашиб, бирдан кейинига тис бўлди. Қараса, тешикдан бир ит тумшугини чиқариб турибди. Қоровул кассахонани итхона қилган бўлса керак, деб ўйлади.

Даҳо эшик олдида турган киночининг қўлига танга ташлаб, ичкари кирди. Клуб ярмига скамейкалар қўйилган, ярми бўш. Скамейкаларнинг бирининг оёғи йўқ, қийшайиб қолган, яна бирининг орқа суянчиғи йўқ, яна бирининг ўтирғич дасталари тўлиқ эмас, бус-бутуни жуда кам. У бир бўш скамейкага тагига дастрўмолини тўшаб ўтирди.

Киночи клуб чироғини ёқди.

Даҳо саҳнага қараб, маҳлиё бўлиб қолди. Саҳна деворига қалдирғочлар уя қуриб ташлаган. Уяларда пат, хаслар осилиб ётибди. Олапат қалдирғочлар саҳна узра чарх уриб учади.

У қалдирғочларга маҳлиё бўлиб, пайқамади. Клубдаги скамейкалар тўлди. Жой етмай қолиб, бировлар ташқаридан тош, яна биров гўла олиб келиб, тағларига қўйиб ўтирди. Уйи яқинлар стул кўтариб келди. Болалар ерга тизилишиб ўтирди.

Кино бошланди. «Сангам». Кўплар, айниқса болалар ура, дея қийқириб, чапак чалди. Киномеханикка қараб тўнғиллаганлар ҳам бўлди:

— Яна «Сангам!» Йигирма йилдан буён шу кинони олиб келасан, инсоф ҳам керак-да, ука!

— Утган якшанбада қандай кино олиб келайин деганимда индийский бўлсин, дедиларингиз-ку!

— Индийский кино битта эмас-ку, ахир!

— Бошқаларини колхозларга олиб кетиб қолибди. Шуниям зўрға олдим, халқ талаб қияпти, деб.

— Бўлди қилинглр энди, кўрайлик.

Клуб бозорга ўхшаб ғувиллади. Одамлар кўнгилларига келганини гапириб, хохолаб, қийқириб, ҳуштак чалиб кино кўрди.

— Қаранглар, ҳозир қизнинг кийимларини олиб кўяди, ана олди!

— Ҳозир қиз билиб қолади!

— Энди қиз кўшиқ айтади, войдод, оху кўзларингдан!

— Кўшиқниям эсади-да!

— Ўзиям ҳурилиқо-да, оҳ-оҳ!

— Шу артист қишлоғимиздаги Тошмирза бригадирнинг қизига ўхшайди!

— Тошмирза бригадирнинг қизи қорачадан келган, бу оқдан келган!

— Кинода шундай кўринади-да, аслида юзидагининг бариси ула-сурма!

— О-о, ҳа, кўзингдан, Раж Капур! Ўзимизнинг Капур-да бу!

Кино узилиб қолди. Одамлар ҳуштак чалди, ҳой-ҳойлади.

— Ҳой, сапожник!

Экранда яна кино кўринди. Одамлар бу сафар ба-раварига ҳой-ҳойлади:

— Ҳой, сапожник, ўтказиб юбординг!

— Қизнинг сувда балиқдай балқиб сузганини қолдириб кетди-я!

— Тўхтат ашқол-дашқолингни!

— Олган қирқ тийининг бурнингдан чиқсин!

Ҳуштаклар тинавермагач, киночи кинони тўхтатди. Одамлар айтган жойдан қайтариб қўйди. Кино ярим соат мобайнида тўрт марта узилди. Узилган вақтлари Даҳо ерга қараб, кўзларини юмиб ўтирди.

Кино давом этди. Кўчма киноаппарат яқинроғида ўтирган бир одам ўрнидан туриб, бақирди:

— Ҳой, боғ бригада қизлари, эшитмадим деманглар! Эртага ўтоқ эмас, сойга ариқ тозаллагани борамиз, эшитдиларингми?

— Ай, Абил табелчи, кўп қариллама!

— Нимага қарилламайман? Иш зарилми, кино зарилми? Кино кўрасан-а, кино кўрасан, мана кўрасан, мана бўлмаса!

Абил табелчи шундай дея, экранга тушаётган нурга бармоқларини кийдириб тутиб, туя ўрқач қилди, хўрозқанд қилди, бешиктерватар қилиб ўйнатди.

— Кино кўрасан-а, кино кўрасан!

Барча қилиғи экранда акс этди. Одамлар қийқириб юборди.

Даҳо ерга тупуриб, кинога қўл силтади.

XI

Узум узиш тугаб, пахта терими бошланди. Даҳо мактаб аҳли сафида «Ҳазорбоғ» совхозига ҳашарга бориб келди.

Дарслар бошланиши билан совуқ ҳам бошланди. Мактабга кўмир келиб, Даҳо бир тонна кўмир олди. Кўмирни дарвоза олдига тушириб, қош қорайгунча ўтинхонага ташиди. Қоп-қора кўмирга ботди. Яхшилаб чўмилмоқчи бўлди, аёли қўймади:

— Аввал овқатни еб олинг, кейин чўмиласиз.

Даҳо бет-бошини юиб, овқат еди. Болишга ёнбошлаб, ухлаб қолди. Бир маҳал уйғонса, уй қоронғи, деразадан ой қараяпти. Ёнида ўғил-қизи, ундан нарида аёли ётибди.

Даҳо кўзларини очиб-юиб, қоронғига эл қилди. Ўғил-қизининг димоғига қулоғини тутиб, қулоқ солди. Улар бир меъёрда пишиллаб ухлаяпти. У пастга силжиб қолган кўрпани болаларининг устига тортиб қўйди. Узининг кўрпасини уларнинг оёқларига ташлади. Авайлаб, аёлининг олдига ўтди. Даҳонинг кўнгли талпинди, кўнгли энтикди, кўнгли ором олди. Хаёлида ҳаёт деразадан боқаётган ойдай бўлиб туюлди...

Кўзларини юиб, тин олди. Туриб оёқ учида юрди. Эшикни авайлаб очди. Аёли шивирлаб овоз берди:

— Овқат ошхонада, устига тобоқ тўнтариб қўйибман.

Даҳо даҳлизда оёғи учида туриб, ота-онаси ётган хона эшиги тарафга қулоқ солди. Уйғоқлик нишонасини сезмай кўнгли хотиржам бўлиб, даҳлиз эшигини авайлаб очди. Ташқарига чиқиб, эшикни қандай авайлаб очган бўлса, шундай авайлаб ёпди...

Ой ёруғ, тун аёз.

У омонат юриб, бирдан чирсиллаган овоздан сесканиб, этлари увишиб кетди. Қарсиллаган овоз келган оёқлари остига қаради, халқоб сувлар музлабди.

Омборхона чироғини ёқиб, ичкарилади. Сичқон шитирлаб қочиб, бурчакдаги ковакка ўзини урди.

Омборхонага аланглаб, ўзга жониворларга кўзи тушмагач, кўнгли тинчиди. Ёғоч қоziқдаги нўхтани олиб, сичқон ғойиб бўлган бурчакка ташлади. Ки-

йимларини бирин-кетин ечиб, шу қозиққа илди. Тоғорага кириб, жойлашиб ўтириб олди. Қорақуя баданига сер солди. Тоғора олдидаги сатилга қўлини солиб, сесканиб кетди. Сув совибди. Нима қилишини билмади. Ошхонага олиб бориб иситиб келмоқчи бўлди. Совуқда эринди. Чўмич билан боши, елкаларидан сув қуйди. Баданини уқалаб, яна бошидан чўмичлаб қуйди. Баданидан оққан сув тоғорага қоп-қора бўлиб тушди. Юзини кафтлари билан артиб, сатил ёнидаги юмалоқ кир совунни олди. Шунда, бадани учиб, дир-дир қалтиради, боши сарак-сарак бўлди. Совунни жойига ташлаб, чўмични газетага қуйди. Сатилни қўш-қўллаб кўтариб, бошидан шариллатиб қуйди. Оёғи остига газетани суриб, артинди. Тишлари тик-тик этди, этлари дир-дир учди. Баданидан ҳовур кўтарилди. Қўллари қалтираб, бошини ҳўл сочиқ билан ўради.

Омборхонадан чиқаётиб, анграйиб қолди. Ёғоч сўри устидаги бир халта уннинг деярли ярми жиққа ҳўл бўпти. Ҳали, бошидан сатиллаб сув қуйганда сачраган. Энди уннинг ярми хамир бўлади.

Омборхонадан чиқиб, чироқни ўчирди. Ошхонага чопқиллаб бориб, пастак эшигидан энкайиб кирди. Гугуртини топиб, примусни ёқди. Примуснинг пилиги бир ёниб, қизарди. Очиб қараса, ермойиси қолмабди. Ермойи ҳовлида. Учоққа ўт ёқиб иситиш анча вақтни талаб этади.

У дилдираб, шўрвани совуқлигича ичди. Чойнакнинг жўмрагига оғзини қўйиб сув ичди.

Эртаси танаси қақшаб, бадани қизиб юрди. Ҳаммомга боргиси келди. Олдин магазин ёнидаги сартарошхонага борди. Қутидай ёғоч кулбага кириб, ўриндиққа чўкди. Ойнага қараб, сочларини силади. Сартарош ойпага қўл силкиб, бош чайқади. Даҳо тушунмай, елкаси узра қайрилиб қаради. Сартарош унинг елкаларига қўлини қўйиб, ойнага қараб гапирди:

— Йўқ, дедим-ку, ука, сочингизни ололмайман.

— Ия, нега?

— Чинимни айтсам, ука, биз бу касбга ўқимаганмиз. Бекор юрмай деб, таниш-билиш қилиб, қимирлаб турибмиз. Хуллас, хашаки сартарошмиз. Биз соч оладиган бўлсак, устара билан теп-текис қатрон қилиб оламиз. Ундан бошқасига ярамаймиз. Яраган билан пати юлинган товукдай қилиб ташлаймиз. Таг-томири билан бўлса, бош устига.

— Йўқ-йўқ.

Даҳо шошиб ўрнидан турди.

— Тагин кўнглингизга олманг, ука, сиз ўзимизни-ки бўлганингиз учун гаининг тўғриси айтдим. Ана, тайёр автобус, шаҳарга бориб келинг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Шунда, қишлоқда, умуман, колхозда ҳали ҳаммомнинг ўзи йўқ эканлиги ёдига тушди. Нима қилишини билмай қолди. Қалласини қирт-қирт қашиб, шу якшанба куни район ҳаммомига боришга аҳд қилди. Сочлари ораси қичигандан-қичиди. Шампунь олиб бошини яхшилаб ювиш учун, ёнидаги магазинга кирди.

Магазиндан сичқон ҳиди келди.

Магазиннинг бир тарафи хўжалик моллари, бир тарафи саноат моллари. У ўнг тарафдан — саноат молларини томоша қилиб бошлади. Қатор-қатор пальтоллар, костюм-шимлар, турли кийим-кечаклар осилиб, тахланиб ётибди.

Даҳо кийим-кечакларга қараб эслади. У энди эсини таниб, мактабга қатнай бошлаган вақтлариям шулар бор эди. Даҳо ўшанда кийим-кечакларга суқланиб қараб, катта бўлсам олиб кияман, деб орзу қиларди. Ана, катта бўлди. Кийим-кечаклар ҳалиям турибди. «Қизиқ, буларни энди ким олиб, ким кияди? Жандафурушга топшириб юбориб бўлмайди — ҳаммаси қимматбаҳо мол. Ҳеч кимга керак эмас экан, нима қиларди чиқариб, ўйлади Даҳо.

Хўжалик молларига қарагиси келмади. Боиси, сичқон ҳиди кўнглини ўйнатди. Чўнтагини кавлаб, сотувчига деди:

— Иккита яхши шампунь беринг.

Сотувчи пинагини бузмади. Даҳо ҳайрон бўлиб, сотувчининг юзига қаради. Сотувчи илжайди.

— Ҳазиллашяписизми, шоир ака?

— Йўқ, тўғри гап.

— Бизда унақа нарсалар умуман бўлмайди.

— Унда, иккита совун беринг.

— Ҳа, совун бошқа гап, совун бор, мана.— Сотувчи шундай деб пештахта устига иккита кир совун қўйди.

— Йўқ, атир совун, деяпман.

— Атир совун йўқ. Бир бўлиб эди, тамом бўлди. Атир совундан олқинди яхши, шоир ака, кирни яхши олади.

— Кирга эмас...

— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга бориб келинг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Даҳо магазиндан энсаси қотиб чиқиб, мактабига йўл олди.

Дам олиш куни районга жўнади. Район ҳаммоми сассиқ, буғи йўқ экан. Аммо иссиқ суви бор экан. Даҳо иссиқ сувга яхшилаб ювиниб олиб, охирги автобусда қишлоғига қайтди. Йўлда чанқаб, юраги куйди. Қишлоқ марказида тушиб, ҳовузга қараб юрди. Бир ҳовуч сувни лабига олиб бориб, қараб қолди. Сувда майда-майда қизил қуртчалар ўйнаб юрибди. Даҳо афти бужмайиб, сувни тўкиб ташлади. Кўнгил ташналиги босилмай, юраги куйгандан-куйди.

Аввалги нонвойхона, эндиги ошхонага борди. Минерал сув сўради. Йўқ, қатиқ сўради. Нимаики сўраса, мўйловли ошпаз йўқ деб бошини ирғаб тураверди. Даҳонинг зардаси қайнаб кетди:

— Нима бор ўзи? Бу столовойми ё бир чўл-биёбонми?

— Столовой. Мана, шўрва бор, бўлди. Бизда шўрвадан бошқа нарса бўлмайди. Сизга ўзи нима керак?

— Ҳеч нима, бир дам олиб ўтирсам деб эдим!

— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга боринг, ўйнаб келасиз. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.

Даҳо ошпазга қараса, ошпаз жиддий гапиряпти. Шунда у э-э, дея қўл силтаб, жўнади. Йўлда ўйлаб кетди: «Маданиятли одамлар шаҳарга борар эмиш. Қизиқ, ҳаммаси шу гапни қайтаради. Нима бало, шоирлигимга шама қиляптими дейман».

Йўлда уни почтачи тўхтатиб, қўлига иккита хат берди.

— Қалламни қашиб ўйлайман, Паҳлавон Даҳо ким бўлди экан дейман, билсам, сиз экансиз.

Сахийлик қилгиси келиб, бир газетаям узатди.

— Қелинг, битта газетаям берай, мана!

— Чеккасига Маматов деб ёзилган-ку.

— Анави Мардон тракторчи-да. У адирда ер ҳайдаб юрибди. Тонгда кетиб, шомда қайтади, бари бир ўқимайди, олаверинг. Қизларига бериб юборардим, қарасам, бугун мактаб ёпиқ экан. Уйи бўлса олис, юраманми, қариган чоғимда. Олаверинг, шоир одамсиз, ўқийсиз. Энди, менга қаранг, ука, кўнглингизга олмаг, шу ота-бобонгизнинг исм-фамилиясидан қолманг. Ота-боболаримизнинг исм-фамилиясида гап кўп. Ота-боболаримиз етти ўлчаб, бир кесиб, исми шариф

қўяди, ҳа! Ҳеч бандани ота-бобосининг исми шарифидан жудо этмасин.

Даҳо газетани почтачининг кетидан отиб юборгиси келди. Ижирғаниб:

— Т-фу, провинциал!— дея пичирлади.

Газетани қўлтиғига қисиб, йўл-йўлакай хатларни очиб ўқиди. Бир редакция шеърларини бадий заиф деб чоп этмабди. Яна бири уни Ғарбнинг тақлидчиси, Ғарбнинг сояси, дебди. Хат охирида шундай маслаҳат берибди: «Ғарб оҳангларига ўйнаманг, ўзингизникини яратинг».

Даҳонинг куйган юраги баттар куйиб, ижирғанди: «Уҳ, саводсиз, тўнкалар!»

XII

Даҳо қишни бир амаллаб, баҳорни икки амаллаб ўтказди. Мактабда ёзги таътил бошланиши билан чамадон кўтариб йўлга тушди. Уйдагиларга:

— Дам олишга кетяпман, путёвкам бор,— деди. Бекатда чамадонини ёнига қўйиб ўтириб, автобус пойлади. Шунда, йўл четига бир тележка ўқувчи қиз даладан келиб тўхтади. Тракторчи тележка кузовининг қуйи поғонасини очди. Қизлар ерга тап-тап ташлаб, муаллимига салом бериб, уй-уйларига тарқалди.

Трактор кабинасидан Назар бригадир тушди. Назар Қишлоқ хўжалик институтида, Даҳо университетда баравар ўқиди. Беш йил мобайнида борди-келди қилиб, чойхонада ошлар қилиб еди. Шу бонсдан Даҳони кўриши билан бекатга қараб юрди. Кўришиб, ёнма-ён ўтирди. Похол шляпасини бошидан олиб, тиззасига кийгизиб қўйди. Бир-бирларидан ҳол-аҳвол суради.

— Чинимни айтсам, Турсунқул ошна, шаҳарга яна қайтиб боргим келяпти! Институтимизда спорт секцияси, стадион, бассейн, финский ҳаммомлар бор эди. Бўш вақтларимизда машқ қилардик, чўмилардик, хуллас, вақтимиз бекор кетмасди, кўнгилдагидай маданий дам олардик. Ҳатто мусобақаларда қатнашиб, мастерликка кандидат ҳам бўлиб эдим, биласиз. Ҳаммаси тугади, ошна! Қишлоқда буларнинг биттасиям йўқ. Борлариям хўжакўрсинга, ошна, биласиз, кўзингиз тушган. Дам олиш ҳақида-ку, гап бўлишиям мумкин эмас. Эртадан кечгача иш, иш. Одамларнинг жонларигаям тегиб кетди, ошна.

— Қиши билан дам оласизлар.

— Дам олиш қаёқда дейсиз. Қишда колхоз сут планини бажаролмай қолади, Турсунқул ошна. Кейин биз бечора активлар қўлимизда даранг-дурунг идиш-товоқ уйма-уй юриб, хўжаликлардан сут йиғамиз. Халқ сут бергиси келмайди. Қанчадан-қанча кўнгил қоронғичиликлар бўлади. Халққа ҳам қийин-да, ким қаҳратон қишда бола-чақасининг оғзидаги оқини бериб қўяди. Шу, ошна, ҳаммасига қўл силтаб, яна биронта институтга кириб ўқисаммикин дейман.

— Униям беш йилда битирасиз-келасиз-да.

— Йўқ, мен битирмайман-да. Мана бўлмаса, мана, деб, курсдан-курсга қолиб-қолиб, ўқийвераман-да.

— Қўйинг-э.

— Йўқ, чиним: беҳазил. Ҳа, Сора, қараб қолдингми? Кел, сингил, ўтириб тур, муаллимнинг билан гурунг қизиб кетди.

Даҳо эътибор бермабди, кетига қараса, бир ёшгина қиз йўл четида турибди. Қиз тортиниб-суртиниб Назар бригадирнинг ёнига келиб ўтирди. Ерга қараб, рўмолининг учини буклаб ўйнади.

— Бу бизнинг кенжа сингил бўлади, Турсунқул ошна. Олтинчи синфда ўқийди. Узиям аълочи.

— Ҳа-а. Содиқовнинг синфиданмисан?

— Ҳа.

— Қалай, каникуллар яхши ўтятими?

— Кўриб турибсиз-ку.

— Йўқ, иш қийин эмасми дейман?

— Иш бўлади-ю, осон бўладими, муаллим. Ҳар куни каллаи саҳардан кечқурунгача иш.

— Ҳа энди, каникулда ота-оналарга ёрдам бериш ҳам керак-да.

— Бир каникулда эмас, йил-ўн икки ой шундай. Дарсдан чиқиб, далага борамиз. Кечқурун ишдан қайтиб, апил-тапил овқат еб, ухлаб қоламиз. Уйқуга тўймай, эрталаб соат саккизда яна мактабга чопамиз.

— Унда, қачон дарс тайёрлайсан, аканг аълочи деб мақтаяпти-ку.

— Дарс тайёрлашга вақт қаёқда. Муаллимимиз дарсни сўраса, тошдай бўлиб тураверамиз. Кейин ўзлари журналга бирон-бир баҳо қўйиб, чоракдан-чоракка ўтказиб қўяверади. Ўзингиз ҳам шундай қиласиз-ку, Санам дугонам айтди.

Даҳо уст-бошлари, юзлари кир Сорага тикилиб қолди. Кўнглидан манави гаплар ўтди: «Ана, бўлажак

чала-чулпа, хом-хатала мутахассислар. Сони бор-у, салмоғи йўқ, дипломи бор-у, калласи йўқ мутахассислар. Улар ҳали вояга етмасданоқ жисман пачоқ, руҳан майиб, ақлан ғариб бўлиб қолади».

— Узи булар маладес, Турсунқул ошна. Мен қойил бўлгандан шуларга қойилман. Кўклам келди дегандан дарсдан чиқиб, пиллага барг, читир ўт ташийдиган ҳам шулар, пахтани ягана қиладиган, ёзда ўтоқ қиладиган, кейин чеканка қиладиган ҳам шулар. Кузда пахтани териб оладиган ҳам шулар. Узи, пахтага ораласа бўйи кўринмайди, Турсунқул ошна. Лекин кунига ўйнаб-ўйнаб юз килодан ошириб пахта теради. Чевар-да, чевар. Қўли гул.

— Жим, жим.

Даҳо радиокарнайдан таралаётган овозин таниб қолиб, шундай деди. Сўнг, Назир бригадирга шивирлаб изоҳ берди:

— Гапираётган бизнинг курсдош бўлади. Уша ерда ишлайди.

Назар бригадир ҳа-а, деди-да, Даҳо билан хайр-хўшлашиб, синглисини эргаштириб кетди.

Даҳо радиокарнайга эътибор билан қулоқ солди. Радиомухбир давом этди:

— Муҳтарам радиотингловчилар, маълумингизким, шу кунларда қуёшли она юртимизда олтин ёз фасли кезмоқда. Доно халқимиз бу фаслни олтин ёз, деб атайди. Бу атама бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, олтин ёз фасли тўқин-сочинчилик, пишиқчилик фасли, эзгулик фасли. Тилими тили ёрадиган ананас қовунлари-ю, ишкомларда ғуж-ғуж осилиб турган узумлари-ю, шохларда она қуёш нурида олтиндай товланиб турган ширин-шакар мева-чевалари-ю, қўйингли, барча-барчаси кўзни олади, кўзни қувонтиради, яшнатади! Баракалла, сахий қуёш, қандингин ур, олтин ёз, олтин ёз — ўтади соз, дегинг келади!

Хўш, ана шу олтин фаслда қишлоқ меҳнаткашлари ишдан бўш вақтларида қандай дам олмоқдалар? Биз нурафшон қишлоқларимиздан бирида бўлиб, эндигина эллик баҳорни қаршилаган илғор колхозчи Мўмин ака Қўйбоқаровга ана шундай савол билан мурожаат қилдик. У киши дил сўзларини мана бундай тўлқинланиб изҳор қилди:

— Ишдан бўш вақтларимизни жуда кўнглили ўтказамиз. Маданий-маиший ҳордиқ чиқаришимиз учун ҳамма нарса муҳайё. Қишлоқларимиз шаҳар тусини

олган. Қишлоқ билан шаҳар ўртасида тафовут қолмади, десак ҳам бўлади. Бугун биз қишлоқларимиз жамолига боқиб, жаннатмакон нурафшон қишлоқ, қишлоқларим — гулбоғларим, деб баралла айта оламиз.

«Қаҳрамониға ёзиб берибди. Тўхтаб, тутилиб-тутилиб гапиришидан билиниб турибди», деди ичида Даҳо.

Бурилишда автобус кўринди. Даҳо ўрнидан туриб, чамадонини олди. Автобусга ўтириб, йўлда деразадан бошини чиқарди. Дақиқа сайин кейинда қолиб кетаётган қишлоғига истеҳзо билан тиржайиб қаради: «Хайр, жаннатмакон нурафшон қишлоқ! Хайр, қишлоқларим — гулбоғларим!»

ХIII

Даҳо бугун бу курсдошининг, эртага у курсдошининг ижарасида кун кўрди. Бирови билан ҳамхона бўлмоқчи бўлди. Курсдоши кўнмади:

— Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайдн,—деди.

Шундан кейин ўзига алоҳида ижара қидирди. Излаб-излаб, бир ғариб, рангсиз-бўёқсиз ижарани топди. Шунда яшай бошлади.

Ўзига иш излади. Очмаган эшиги, ёпмаган эшиги қолмади. Турли-туман ялтоқлик қилди, артист бўлди, елпатак бўлди. Уртага одам қўйди. Аммо редакциялардан иш тополмади. Шоирман, дейиши билан раджавобини олаверди:

— Шоир? Йўқ-йўқ...

Эшиклар ичкаридан ёпилди, телефонлар узиб қўйилди.

Шоирман, дея кўкрагига уриб юрган Даҳо ўйлаб ўйига етолмади. Шоирман деса, одамларнинг пешонаси тиришса, шоир эмасман деса, шоирлигидан бошқа мақтанадиган ери бўлмаса.

Даҳо нима қилишини билмай, ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Юриб-юриб, охири шаҳар қарамоғидаги район маданият уйидан паноҳ товди.

Қишлоғига бориб, мактабдан бўшади, паспортини рўйхатдан ўчирди. Аёли йиғиб юрган бор пулни олди. Аёли мўлтираб, бир ўғил-қизига, бир эрига қараб:

— Энди биз нима еймиз?— деди.

— Қўрқма, очингдан ўлмайсан. Ана, ота-онам боқади.

— Энди мен нима қиламан?

— Яхшилаб жойлашиб, уй олай, сениям олиб кетаман.

Аёли хайр, дея узалиб, эрининг юзидан ўпди. Даҳо аёлининг ўнг қулоғи солинчагига тикилиб, кўнгли ўйнади: аёлининг ўнг солинчаги — сирға тешиги яра, қўтир яра!

Аёлининг юзига қараб, кўнгли ўйнагандан-ўйнади: аёлининг сочлари қазоқ, ёноқлари кир, оғзи сассиқ!

Даҳо адирда пода боқиб юрган отаси билан хайр-хўшни насия қилди. Қўшалоқ чамадон кўтариб, шаҳарга қайтди.

Остонада онаси, ўғил-қизи термилиб қолди.

XIV

Даҳо йўлини қилиб, паспортини область районларидан бирига қайд қилиб олди.

Буйруқ чиқиб, биринчи маошини олди. Сўлим сув бўйидаги кафедра дастлабки маошини ювди. Ҳамкасблари билан шаҳар кўчаларини сайр қилиб, яйради. Қамлик қилиб, соат ўнларда яна бир кафедра кирди. Кафтнинг кафтига ишқаб, завқланди: «Шаҳар қандай яхши! Ҳамма нарса бор...»

Даҳо маданият уйида бир йилча ишлаб, музейга ўтиб кетди.

Музейда бир катта шоирнинг бошида ажабтовур либос кўрди. Янги ҳамкасбидан пичирлаб сўради:

— Бу нима?

— Берет.

Даҳо, катта шоирлар берет кияр экан, деб шу куннёқ берет топиб кийди. Ойнага қараб, қизарди. Берет Даҳога ярашмади. Бети тайпоқ товоққа ўхшаб қолди. Шундай бўлса-да, кийиб, ўзини катта шоир фаҳмлади.

XV

Аёли кетма-кет мактублар йўллади. Мактубларида ялинди, ёлворди. Қоракўзлари тилидан тавалло қилди.

Даҳо мактубларга шунчаки кўз югуртириб, йиртиб ташлади.

Аёли қоракўзлари билан яна мактуб битди. Мак-

туб бошида йиғлаб ўтирган кенжасининг сочларини чангаллаб, бошини ерга босди. Кенжаси вой сочим, дея чинқириб йиғлаб, бошини эгмади.

Аёли ёниб-ёлворди, аёли куйиб ёлворди:

— Эгил дейман, шўрпешона! Эгил дейман, сағир!

Кенжаси оғриқ зўридан мактубга эгилди. Шунда, кўз ёшлари селоба бўлиб, мактубга томди. Томчилар қуриб, доғ бўлиб қолди.

Аёли томчилар остига: «Кенжагинангизнинг кўз ёшлари!»— дея битиб, мактубни жўнатди.

Даҳо мактубни очиб, томчиларни кўрди. Бошини ирғаб, димоғида кулди: «О, худди китоблагидай. Эҳ, овсар Шарқ, тўпори Шарқ, соддадил Шарқ! Булар ҳамон китобдаги гапларга ишониб юрибди!»

XVI

Қўйди-чиқдининг ўзи бўлмайди. Аввало бирор гап-сўз, қолаверса, таг-заминли бирор баҳонаи сабаб лозим. Бонси, ўртада бир жуфт қоракўз бор.

Аёлимни севмайман, аввал-бошдан кўнглим йўқ эди, десинми? Бўлмайди! Аёлига кўнгил қўйиб, шеърлар бағишлаб уйланган.

Аёлим касал, десинми? Бўлмайди! Йигит бўлсанг даволат, дейди.

Саводи йўқ, ўқимаган, десинми? Буям бўлмайди! Уйланаётганингдаям ўқимаган эди, шоир бўлсанг, ана, энди сиртдан ўқит, дейди.

Аёлини... бадном қилсинми? Аёлим... хиёнат қилди, десинми? Йўқ-йўқ, бу гап асло бўлмайди. Аёли ҳалол аёл.

Даҳо бир варақ қоғозни ажи-бужи чизиб, кўп ўйлади. Уйлари худди шу чизиқлардай бир-бирига айқашиб, чувалашиб кетди. Варақнинг орқа тарафини ўнгарди. Қўли ихтиёр этган йўсинда мақсадсиз чизиб, ўйлади.

Охири ўйлаб ўйига етди. Топган гапидан ўзида йўқ қувониб, қаламни варақ устига чирт эткизиб ташлади. Ўзича, ўзини оқлайдиган, юзини ёруғ қиладиган гапни топди: уйланганимда аёлим... бокира эмас эди, дейди!

Нимага шуни ўшанда айтмадинг, десалар-чи? Йигитлик ғурурим йўл қўймади, дейди!

Дарҳақиқат, Даҳо ўйлагандай бўлди. Ўз яқинларига шу гапни айтиб, ўзини ўзи оқлади.

Гап оғизма-оғиз юриб-юриб, аёлининг қулоғига етди. Аёли шундай бир мактуб йўллади, ўз қалбини шундай баён этди!

У аввалига аёлим бу туйғуларни бирор китобдан кўчириб олган, дея гумон қилди. Уйлаб-ўйлаб, қайси китобдан эканини билолмади. Яна бир бор ўқиб, бу гаплар аёлининг ўз қалбига доир эканига ишонди. «Жорж Санд бўл-э,— деди ўзича мактубга тикилиб.— Агар ўқиса, зўр адиба бўлиши мумкин экан».

Аёли мактубининг охирида дебди: «...Нима десангиз денг, ўлмаган жоним, чидайман, лекин шу гапингизни қайтиб олишг, мен кўз очиб сизни кўрганман. Аёллик гурурим бор...»

Даҳо оғзининг ўнг бурчи билан иржайиб, мактубни тўрт бўлди: «Об-бо, ўзи бор-йўғи аёл-у, яна тағин гурурим бор дейди-я. Аёлда гурур нима қилади...»

XVII

Даҳо керишиб эснади. Деразадан ташқари қараб, э, дея қалқиб тушди. Кўзларини пирпиратиб юмиб, яна очди. У кўпдан буён юрагини ҳовучлаб юрган воқеа бўлди: аёли болаларини эргаштириб идорага кириб келди. Ана, ташқарида қоровул чол билан гаплашди. Ана, болалари йўлак бўйидаги гулларга қўлларини теккизиб кўрди. Ана, аёли болаларини эргаштириб, идорага қараб юрди.

Даҳо кўзлари олайиб, сапчиб турди. Хонага аланглаб, коридорга отилди. Орқа эшикдан ҳовлига ўтди. Зироатни оралаб чопиб, деворга осилди. Катта кўчага ошиб туриб, кетига қарамай бекатга чопди. Дуч келган автобусга чиқиб олди. Кўнгли тинчиб, елкасидан нафас олди: «Яхши бўлди, юзма-юз бўлмадим. Энг муҳими — юзма-юз бўлмаслик. Фарзанд — фарзандда, кўнгилини эритиб юборади. Қон туйғуси ёмон, қошкўз ёмон, одамни дарҳол асир этади».

Ижарасига келиб, эшикни ичкаридан қулфлади. Дераза пардаларини туширди. Қир адёлига бурканиб, кўзларини юмди. Кўнгли бирёқли бўлди: «Энди тополмайди. Қараб-қараб кетади. Аммо идорадагилар ёлдида шарманда бўладиган бўлдим».

Шу ётишда хийла ётди. Етган кўйи дераза пардасига узалди. Пардани ўғринча қайириб, ташқарига

мўралади. Қараса, оқшом бўлибди. Имиллаб, ташқарилади. Ҳовли ўртасидаги кранга бошини тутди. Артиниб, чекди.

Шунда катта эшик тақиллади.

Даҳонинг юраги «шиғ» этди. Ҳали тугамаган сигаретани четга отиб, хонасига югургилади. Эшикни ичкаридан қулфлаб, остонада аланг-жалаңг бўлиб турди.

Уй бекаси эшикни тақ-тақ уриб, жиянингиз келди, деди.

Даҳо шундагина енгил тин олиб, эшикни очди. Борса, эшик олдида жияни турибди. Жиян уни кўриб, жилмайди. Даҳонинг қовоғига қараб, кулгиси қочди. Даҳо жиянига қўл учини узатиб, теваракка аланглади. Бошқа одам йўқлигини билиб, жиянини ичкари бошлади.

Жиян ижара уйда омонат ўтирди. Тоғасидан ҳолаҳвол сўради. Даҳо бош ирғаб, журналга тикилиб ўтирди. Рўйихушлик бермади.

— Идорангизга бордик, йўқ экансиз, ҳали тушликдан қайтмади, дейишди.

— ...

— Бирга ишлайдиган одамларингиздан адресингизни сўраб эдик, билмаймиз, у квартирадан квартирага кўчиб яшайди, дейишди.

— ...

Даҳо рўйихушлик бермади.

— Қарадик-қарадик, бўлмади. Энди умид йўқ деб, вокзалга бордик. Кутиш залида ўтириб эдик, бир сафар сиз билан қишлоққа борган курсдошингизни кўриб қолдик. Уша янги адресингизни билар экан, ёзиб берди.

— ...

— Янгамни болалари билан вокзалга қўйиб келдим. Топа оламанми-йўқми, овора қилмайин дедим-да.

Даҳо журналдан, журнал Даҳодан тўймади. Жиян Даҳонинг қўйнига қўл солди:

— Уйларингизга кўчиб борадиган бўлдим, тоға. Аммам қўймапти. Энди чол-кампирга ўзим қарайман. Беш кунлиги борми-йўқми.

Ана шунда Даҳога жон кирди. Ер остидан жиянига қаради. Қараса, жияни чин кўнгилдан гапиряпти. Даҳо мотамда ўтиргандай бош эгиб, таъзияли тарзда гапирди:

— Шундай қилинг, жиян. Бизнинг тақдиримиз мана, кўриб турибсиз. Ўз она юртимизга тўғри келмадик. Шарт-шароит дегандай...

— Тоға, мен бир тракторчиман. Сиз ўқимишли одамсиз. Ўқимишли бўлгандаям улай-булай ўқимишли эмассиз. Дунёнинг китобини ўқигансиз...

— Гап ўқишда эмас...

— Ўқишда-да, тоға. Шоирчасига айтганда, она-Ер сизларни ўқишга юборади, чол-кампирлар ўзи емай, ўзи ичмай сизларни ўқитади. Шулар ўқиб келиб, турмушимизни яхшиласин, еримизга қарасин, дейди. Сизлар эса тайёрига — шаҳарга чопасизлар. Шароит ёмон бўлса, мана сиз шоирсиз, ёзинг — уёқ-буёққа! Тузатинг, янгиланг!

— Гап битта менда эмас.

— Биладан, гап битта сизда эмас. Бу азалдан бор гап. Уккағарлар ўқиб, кўзи очилади-ю, битта-битталаб шаҳарга қараб қочади. Оқибат, қишлоқларимиз аввал қандай бўлса, шундайлигича қолиб кетади!

Даҳо энсаси қотиб, яна журналга тикилди. Жиян вазиятни тушуниб, бошқа гапга ўтди:

— Тоға, янгамни олиб келдим. Яхшими-ёмонми, бир ёстиққа бош қўйгансизлар!

— Ну что?

— Тоға, болаларингиз вокзалда қолди.

— Ну что?

— Улар пуштикамарингиздан бўлган болаларингиз.

— Ну что?

— Уларни бориб олиб келсам, деган эдим.

Даҳонинг хаёлидан сочлари қазғоқ, ёноқлари кир, оғзи сассиқ аёли ўтди. Тумшугини чўзиб:

— Да ну!..— деди.

Жиян эгилиб, Даҳонинг юзига қаради. Қараб туриб-туриб, кўнгли бузилиб кетди. Овози ногирон, қалтираб чиқди:

— Тоға,

Қора кўзнинг ёши ёмон,
Қора қошнинг охи ёмон!

— Да ну!..

Жияннинг кўзларида ёш ҳалқаланди. Упкасини босолмай, ҳиқиллаб йиғлади. Ёноқларини арта-арта эшикка равона бўлди.

Даҳонинг аёли болаларини эргаштириб, онасиникига кетди.

XVIII

Зал одамга лиқ тўлди. Хаяллаб келганлар дераза тоқчаларига ўтирди, остонада тик турди, девор бўйлаб тизилди.

Давранинг икки кўзи тўрда бўлди.

Минбарга Улуғ шоир таклиф қилинди. Улуғ шоирнинг номи айтилиши билан давра гурр қарсақ чалди.

Қарсақлар адо бўлгунича Улуғ шоир бир нуқтага тикилиб турди. Кейин, шарқона вазиятда улуғ туриб, шеър ўқий бошлади.

Давра сув сепгандай сокин бўлди. Қилт этган садо бўлмади. Давра назм оғушида қолди.

Улуғ шоирнинг назмида шарқона бир донолик, нуктадонлик бўлди. Бухоро минораларидай юксаклик ҳам ҳашамлик, Самарқанд мадрасаларидай улуғлик ҳам бепоенлик бўлди.

Улуғ шоирнинг улуғ назми ниҳоясига етди.

Давра қалқиб кетди. Гулдурос қарсақ бўлди. Улуғ шоирнинг қучоғи гулга тўлди.

Паҳлавон Даҳонинг ичидан бир нима ўтиб кетди. Нафаси ичига тушиб, инқиллади. Бит кўзларининг пахтаси чиқди. Даврага, кейин гулга кўмилган улуғ шоирга ғайирона қаради. Даҳонинг кўзлари куйди, кўзлари ёнди.

Минбарга Паҳлавон Даҳо чиқди. Аввал-аввал довдираб, бора-бора ўзини ўнглаб олди. Узини сипо тутди, кўзларини юмди, қулочини кенг очди, бошини сарак-сарак этиб, ўқиб бошлади:

Менга қараб
Титрайсан, дарахт
Изғирин ўрамиш
Сенинг-да
Баргингни.
Менинг ҳам куртакларим
Ичимда ўртанар
Кўксимда тўлғонар
Тешиб юборгудай бағримни!

Давранинг у ер-бу ерида чала-чулла чапак бўлди. Даҳо кўзларини очиб, даврага назар солди. Дав-

рада биров елкасини қисди, биров лабини бурди, биров энкайиб, эшикка равона бўлди. Узаро пичир-пичир бошланди.

Даҳо барчасини кўриб турди. Алам билан янги шеърини бошлади. Бир шивирлади, бир бақирди, бир ҳайқирди. Шаҳодат бармоғини даврага бигиз қилди, муштини даврага ўқталди, гурс эткизиб минбарга муштлиди. Шеърини ҳайқириб тамомлади:

Ҳайқираман Цезардек
Талпинаман Кеғардек!

Даврада биров овоз бериб кулди, биров ҳиринглаб кулди, биров пиқиллаб кулди. Биров ол-а, деди.

Даҳо жойига бориб ўтирди. Даҳонинг юраги тез-тез урди, боши қизиди, қўллари қалтиради. Нафаси қайтиб, ўтиролмади. Енидаги танқидчига юринг, чекиб келамиз, дея шивирлади.

Даҳо ташқарилаб, энтикиб нафас олди. Оғзига сигарета қистирди. Танқидчи гугурт чақиб тутди. Кейин ўзиям чекиб, Даҳодан сўради:

— Қалай, яхши бўляптими?

— Чидаса бўлади.

— Узиям халқ роса йиғилибди-я.

Даҳонинг афти буришиб, зардали қўл силтади.

— Ну-ну, содда экансиз, шоир. Сиз ҳали халққа ишониб юрибсизми? Халқ деганингиз пода-ку!

— Нега энди, ичида интеллигенция ҳам бор.

— Қатъий назар! Халқ — пода!

XIX

Паҳлавон Даҳо адабий даврага қўшилди.

Давра ўзларидан ўзганинг ғийбатини қилиб бўлди. Жағлари толиб кўнгиллари ором олди. Сигарета бурқситиб, хаёлларга ғарқ бўлди. Биров деразага, биров бўш шишага қараб хаёл сурди. Биров сигарета тутунини шифтгача кузатиб қўйди.

Энди кимнинг ғийбатини қилсак экан-а, дегандай, бир-бировига қаради.

Шу вақт зинапояда Улуғ шоир кўринди. Улуғ шоир даврани кўриб-кўрмасликка олиб ўтиб кетди.

Давра яна жонланди. Давра энди Улуғ шоирни чайнади:

— Нимасига кеккаяди, ҳайронман.

- Тумшугига солсанг.
- Шоир сифатида шоир, лекин одам сифатида нолы!
- Одам эмас!
- Яшанг, кўнглимдагини гапирдингиз, ичим экан-сиз.
- Аввало одам бўлиш керак, дўстим, одам.
- Граждан бўлиш керак.
- Мен унинг асарларини ҳурмат қиламан, ўзидан жирканаман.
- Асари бошқа, ўзи бошқа.
- Башараси сфинксларга ўхшайди, ҳеч бир ифода йўқ.
- Ўзидан асари яхши.
- Асарлариям ундай зўр эмас.
- Экзотика.
- Қандайдир отларни, атласларни ёзадими э.
- Ҳалиги, отнинг рули бор-ку, оти нима эди?
- Отнинг рули?
- Ҳа, отнинг рули. Отни мана бундай, бундай қилиб бошқарадиган рули бор-ку.
- Юган.
- Ҳа-ҳа, юган! Шу юганга тақилган тақинчоқларгача тасвирлаган-е. От бир ҳайвон бўлса, «Газ-24» бўлмаса.
- Провинциалы! Ўз қишлоғи даражасида бўлиб қолган.
- Примитив! Ўзининг миллий қобигини ёриб чиқолмаган.
- Масалан, мана, менинг асарларим глобальный, жаҳон адабиёти талабларига жавоб бера олади.
- Конечно, одамлар унинг тилига учиб, алданяпти. Адабиётда тил нима деган гап, ерунда!

XX

Сурхон даштлари осмондай бепоён.

Уфқлари алвон-алвон.

Оқшомлари мусаффо-мусаффо.

Бепоён даштлар узра тўрғайлар ҳаволади. Чарх уриб чулдиради, чарх уриб бўзлади.

Даҳо костюми ипидан бармоғини ўтқазиб, елкасига ташлаб олди. Юмалоқ тошга чиқиб, пойида ёйилиб ётган дашту далаларга боқиб хитоб қилди:

— О-о-о!

Гўё парвозга талпинаётгандай бўш қўлини кенг ёйиб, олис уфқларга ўйчан боқди.

Ёнида унинг шими қайишидан ушлаб турган жияни ҳайрон бўлиб, тоғасининг қўлтиғи остидан юзларига, ёйиқ қўлига, кейин тоғаси термилаётган уфққа қаради.

Тоға-жиян хийла юрди. Жиян бурнини ковлаб-ковлаб юравериб, оёғи толди. Оёқлари чалишиб мункиб-мункиб кетди.

Даҳо жияни чарчаганини билиб, бир харсангтош олдида оёқ илди. Қостюми астарини ағдариб буклаб, тошга қўйди. Тушиб кетмасин, дея ён чўнтагидаги ручкасини босиброқ қўйди. Ўзи тошнинг бу четига, жияни у четига ўтирди.

Даҳо сигарета тутатди. Даштларга термилиб, хаёл сурди.

Даштлар узра ҳавода юзлаб тўрғайлар бир чархпалак бўлди, бир юлдуздай учди, бир жойида муаллақ қотиб қолди.

Тўрғайлар сони кўнгилни қитиқлади, кўнгилни созлади.

Беш-ўн қадам олдиндаги тошлар орасидан бир тўрғай ўқдай отилиб учди. Тошлар узра муаллақ бўлиб, чулдиради. Яна тошлар аро шўнғиб, яна кўкда ҳаволанди.

Жиян шу тошларга қараб чопди. Қўлларини тиззаларига тираб, тошларга энкайди. Шу кўйи хийла туриб, яна қоматини олди. Шаҳодат бармоғини бир нимага ниш қилиб, тоғасига қичқирди:

— Тоға, манавинга қаранг!

Даҳо имиллаб, қўзғалиб, жияни олдига борди. Тошлар орасига қараб, хас-чўпдан бино бўлган инни кўрди. Ин ичига патлар тўшалган. Унда иккита полапон қимир-қимир этади. Полапонларга ҳали пат битмаган, қанот битмаган. Полапонлар ҳали жиш!

Полапонлар питир-питир этиб, индан ерга тушгиси, йўрғалаб-йўрғалаб юргиси, ҳаволаниб-ҳаволаниб учгиси келди. Жон-жаҳдлари билан талпинди. Аммо начора, дард бор-у, дармон йўқ!

Полапонлар оғзини капша-каппа очиб, пийп-пийп, дея нораства овоз берди. Полапонлар оғзи шундай катта, шундай катта — овоз бераётганларида бор танаси, бош-кўзи мисоли оғиз бўлди!

Даҳо чўккалаб ўтирди. Узалиб, иннинг бир чўпини суғуриб олди. Чўп учини полапоннинг оғзига олиб

борди. Полапон оғзини юмиб олди. Ҳадик олди шекилли, оғзини қайтиб очмади.

Даҳо чўпни шайлаб турди.

Ниҳоят, полапон яна оғзини очиб, пийп-пийп, деди.

Даҳо эпчиллик билан чўп учини полапон оғзига тикиб юбориб:

— Хоп, попал!— деди.

Жиян сесканиб тушди.

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Полапон интилди, полапон талпинди, полапон яна пийп-пийп, дегиси келди.

Даҳо чўп билан полапонни туртди.

Полапонда ҳаёт нишон бермади...

Шунда, тошлар орасидан ҳаддан зиёд заиф, нимжон овоз келди. Даҳо бир тошни кўтариб қараса, остида ёнғоқдай чинор тухум ётибди. Тухумнинг ёриқ нишидан бир тумшук чиқиб турибди. Тухум — вақт-вақти билан қимирлаб, ичидаги полапон ҳаётга талпинди. Орзусига етолмай зорланиб овоз берди.

— Бечора-э, чиқолмаяпсанми? Ҳозир чиқарамиз, ҳозир. Аввал бир сув ичиб ол, дадил бўласан.

Даҳо шундай деб, қҳм-қҳм, дея оғзида тупук тўплади. Кейин тупугини ерга авайлаб сизиб, тухум ёриғига тўкди. Тухум ёриғи балғамга тўлди.

Полапоннинг овози ўчди.

— Ия, индамай қолди-ю, жиян. Яхшиликка ёмонлиг-э.

Даҳо бармоқлари орасидаги сигаретани бурқситиб-бурқситиб бир-икки тортди. Сўнг сигарета чўғини полапон тумшугига олиб борди. Сигарета чўғи тулукка тегиб, «жиз» этди.

Жиян инграб юборди.

Даҳо сигарета ўчиб қолишидан ташвишланиб, уни босиб-босиб тортди. Кейин яна полапон тумшугига олиб борди.

Полапондан садо чиқмади.

Шунда, Даҳонинг сабр косаси тўлди. Тухумни олиб, кўзлари яқинига олиб келди. Афтини бужмайтириб фу, деди, тухумни юзидан холис тутди.

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Даҳо тухумни силкиди. Ичидаги полапонда жон асари сезмагач, тухумни тошга отиб юборди. Тухум тошга тушиб, «чирс» этиб ёрилди. Полапон бир ён, бешиги бир ён бўлди!

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Жиян чинқириб юборди. Тоғасининг тиззасига юзларини босиб йиғлади.

— Нимага йиғлайсан? Чўқиб олади деб кўрқаяпсанми? Чўқиб кўрсин, манави тош билан соламан.

Жиян ўпкасини босолмай йиғлади. Бир кўзи қири билан ерда сулайиб ётган полапонга қаради. Сесканиб, яна кўзини яширди.

— Кетдик, жиян, роса айландик. Овқат вақтиям бўлиб қолди.

Даҳо йўл бошлади, жиян кетига қараб-қараб, унга эргашди. Даҳо костюм олдига келиб, афти буришди.

— Уҳ, зверь, уҳ, ваҳший!— деди пичирлаб.

Жиян нима гаплигини билолмай, олдинга ўтиб қаради. Костюм чўнтагидаги ручкага қандайдир бир қуш, тахминан, тўрғай... ўтириб кетибди.

XXI

Саратон сарғайди. Сунбула болалаб, мезонлар аргамчи солди. Яккахон бедана жуфтини чорлаб питпиллади.

«Оқ олтин»— ҳашарга чорлади!

Ҳашар — кўпга келган тўй. Аммо Даҳо ҳашарни ўзича тушунди. У ўзини камситилган, хўрланган деб билди:

— Мендай одамни пахтага ҳайдади-я, ҳей, саводсизлар! Пахта терими тугасин, прозага ўтаман! Кўп эмас, битта проза асари ёзаман. Шу асаримда Шарқ билан Ғарбни пайванд қиламан! Шу билан анави юрган ёзувчиларни ер билан теп-текис қилиб ташлайман! Улар ҳам ёзувчиман деб юрибди-да, қандайдир бир исқирт, провинциаль одамлар ҳақида проза ёзиб. Менинг қаҳрамоним супер шахс бўлади! Жо Дассен! Марҳум француз қўшиқчиси! Дассен ҳақида проза ёзаман! Ёзгандаям Прустчасига ёзаман!

Енида пахта тераётган ҳамкасби Даҳони пуфлади:

— Зўрсиз, зўр!

Даҳо ийиб кетди. Шаҳодат бармоғини ҳамкасбига бигиз қилиб:

— Сиз — тарихий шахссиз!— деди.

Ҳамкасби доддираб, уёқ-буёғига аланглади. Ўзида бирор-бир тарихийлик кўрмади. Истеҳзоланиб:

— Йўғ-э, биз ҳали у даражага етганимиз йўқ,— деди.

— Йўқ, ортиқча камтарлик — манманлик! Сиз алақачон тарихий шахссиз!

— Тушунтириб айтинг-да, нима гап ўзи?

— Сиз — мен билан бирга ишлаш шарафига муяссар бўлмоқдасиз! Мен билан елкама-елка бўлиб меҳнат қилмоқдасиз! Бу — буюк шараф! Ҳали замонлар келади, номингиз тарихларга битилади! Паҳлавон Даҳо билан беседа қилиш шарафига муяссар бўлган шахс деб ёзилади!

— Қуллуқ, қуллуқ!

Одамлар Даҳога буюксиз, дея илтифот қилди, мулозамат қилди, марҳамат қилди. Фақат бир-икки-та қиз Даҳони кўриб кўрмасликка олди. Даҳога қарасаям, бурнини жийириб қаради. Бу, Даҳонинг иззатнафсига тегди. Даҳо фавқулудда шундай деб қолди:

— Қизлар, тарихда қолишни истайсизларми?

Қизлар нима гап, дегандай бир-бирига қаради. Бирови ажабланиб сўради:

— Нима эди?

Даҳо бошини сарак-сарак, кўзларини ола-була ётиб деди:

— Мабодо тарихда қолишни истасанглар, мен билан бирга расмга тушинглар!

— Ким билан?

— Мен билан! Само собой, бу расм танланган асарларимда берилади. Шунда, расм тагига: «Паҳлавон Даҳо замондошлари даврасида» деб ёзиб қўйилади. Қарабсизки, мен баҳона тарихда қоласиз, ана!

— Вой-во-ой, қачон тушайлик?

— Хоҳласангиз, мана ҳозир, пахта ичида тушинглар. Расм тагига: «Паҳлавон Даҳо простой народ билан пахта теримида», деб ёзиб қўямиз, тамом!

Даҳо музейдагиларнинг жонига тегди. Бировлар, шу ншдан кетган кун идорага ош қилиб келаман, деди. Бировлар, шу даф бўлган кун ўз бошидан садақа ваъда берди.

Даҳони оҳлар урди.

Бир вақтлар музейда ишлаб, кейин газетага ўтиб кетган одам вафот этди. Музей аҳли марҳум билан видолашиш учун мозорга йўл олди. Даҳо турли-туман важлар айтиб, тайсаллади. Бўлмади. Улмаиннинг кунидан музей аҳлига эргашди. Мозорда марҳумнинг расмини кўриб таниди. Марҳум бир пайтлар Даҳони газетага ишга олмаган одам эди. Даҳонинг

юзи ёришди, кўнгли ором олди. «Сен ҳам ўлар экан-сан-ку», деди ичида.

Марҳум лаҳадга қўйилиб, устидан тупроқ тортилди. Азалий одатга биноан бир оқсоқол овозини қўйиб сўради:

— Халойиқ, марҳум қандай одам эди?

Одамлар ёппасига овоз берди:

— Яхши одам эди, раҳматлик!

Музей аҳли такрорлади:

— Яхши одам эди, бечора!

Даҳо тишларини ғижирлатиб, одамларга ўқрайди. Тишлари орасидан вишиллаб, нафратланиб айтди:

— Ифлос эди!

Даҳо буни ўзи учун айтди. Аммо мотам сукунати эмасми, гап теваракдагиларга баралла эшитилди. Эшитганлар чўчиб тушди.

Музей аҳли ер ёрилмади, ерга кириб кетмади.

Музей директори идорага келиб, ўзини босолмай энтикди. Қулт-қулт сув ичди. Бўлмади. Босиб-босиб ичди. Столга уриб, бўлим бошлиғига буйруқ берди:

— Анавп палпис дарозни кўзимдан йўқотинг!

— Ким?

— Ҳалиги маймун шоир-чи, тахаллуси Дарозми-ди, Даҳомиди, нима эди...

— Ҳа, энди, шоир-да, шоир...

— Мен сизга айтаяпман!

— Хўп, бир оғиз сўзингиз.

Буйруқ шу куни тайёр бўлди.

Даҳо у деди, бу деди, бўлмади. Ўз гапини айтиш учун директорга кирди. Директор, башаранг қурсин, дегандай афти буришиб, деразага қаради.

Даҳо ўзи ўтириб, ўзи гапирди:

— Мен ҳақиқатни юзингизга айтиб, виждоним олдида покланиб кетгани кирдим. Сизлар — догма, мана бундай афти қолгансизлар!

Даҳо стол қиррасига кўрсаткич бармоғини уриб кўрсатди.

Директор эсанкираб, муомала бошладди:

— Шоир...

— Сизлар ҳақиқат кўзига тик қарай олмайсиз, ҳақиқатдан қўрқасиз! Карьерангиз, креслонгиздан қўрқасиз! Ҳақиқатни айта билмайсиз! Айта билганларни эса бўғасиз, ноҳақ ишдан ҳайдайсиз!

— Шоир...

Директор Даҳонинг титраб-қақшаётганини кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

Даҳо сочлари отнинг ёлларидай ҳурпайиб, столга уриб давом этди:

— Сизлар шаблон одамсизлар! Асрлар давомида айтилавериб, сийқаси чиқиб кетган «яхши одам эди» қабилдаги штампавой гапларни такрорлашдан бошқани билмайсизлар! Сизлар тўтиқушсизлар! Биров нима деса, тўтиқушларча шуни қайтарасизлар! «Яхши одам эди» эмиш. У аблаҳ эди! Мени бир ой синаб кўриб, ишга олмаган! Мана мен ҳақиқат ханжарини қалбимга санчиб, асрлар мобайнида ҳеч ким айтолмаган ҳақиқатни айтдим! Мен — ҳақиқатман!

Паҳлавон Даҳо «ўз аризасига биноан» кетди.

XXII

Даҳо йиллаб тентираб юрди. Юриш-туришида таъин бўлмади. Оқ-зор қилди. Ҳаётдан, одамлардан нолиди.

Юриб-юриб, область радиосидан иш топди. Уша ерда ишлайдиган курсдошини ўртага солди. Бошлиқ кўнмади. Курсдоши Даҳони оталиққа олди. Бошлиқ ноилж қолиб:

— Майли, синов шарти билан оламан. Фақат соқолини олиб келсин,— деди.

Муҳтожлик олдида ғурур ҳам, шараф ҳам ожиз!

Даҳо шу заҳотиёқ сигиниб юрган соқолини таги билан қирдириб ташлади.

Синовдан яхши ўтиб, кўп қатори ишлаб кетди. Унга курсдоши ақл бўлиб турди. Курсдоши нима деса, шуни қилди.

Идора уй ваъда берди. Аёллар келин тавсия қилди. Даҳо бўлажак келин билан мулоқотда бўлиб, яйраб кетди: «О, ана аёл! Юзлари, тишлари ялтирайди, сочлари товланади. Турган туришидан француз духисининг ҳиди келади...»

XXIII

Шоирлар булоқ бўйини манзилгоҳ этди.

Даҳо толлар остидан қайнаб чиқаётган булоққа, улкан ёнғоққа, ўркач-ўркач қирларга, олачалпак қорли тоғларга қулочини очиб, оғзини тўлдириб хитоб қилди:

— О-о-о!

Қўллариини булоққа узатиб, сўнг, лабларига босди. Узича, булоқни чўлп-чўлп ўлди. Кафтларини қорли чўққиларга ёйиб, кейин лабларига қайта-қайта босди. Узича, тоғларнинг оппоқ юзидан ўлди.

— О, Швейцария!

Даҳо беретини тол шохига илди, уст-бошларини қоқиб, булоқ сувларига юз-қўлини ювди. Пастда машинасига сув сепаетган шофёрга қўл силкиб, олиб кел, деди. Шофёр тош девордан ошиб, иккита қоғоз халта кўтариб келди.

Шоирлар булоқ бўйида давра олди.

Даҳо бўш шишани сувга отди. Шиша боши бир кўриниб, бир кўринмай оқди. Пастда юрган бир кучук сувни ёқалаб чопиб, шишани етиб олди. Шишани искаб-искаб, юз ўгириб кетди.

Шиша оқиб кетган пастдан бир одам булоқ ёқалаб келди. Шоирлар билан қўшқўллаб кўришди. Таёғига суяниб, ўртадаги узун-қисқа шишаларга қаради. Бош ирпақ, юзини булоққа ўгирди.

Даҳо уни ўтиришга таклиф қилди. Келган одам қўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди:

— Қуллуқ, ош бўлсин. Хуш-хушвақт кетсаларингиз биз ўтиргандай гап. Билсаларингиз, булоқ табиатнинг каромати. Суви кўп улуғ.

— Биламиз, брат, биламиз.

— Билсангиз шу. Анави куни беш-олтитаси шаҳардан келиб, ўтириб кетди. Кейин билсам, артистлар экан. Қаранг-э, артист бўлмай, қора ер бўлгурлар, булоққа чўмилгани етмагандай, кир пайпоқлари, дастрўмолларини сувга отиб кетибди. Ахир, бу булоқдан ўнлаб қишлоқлар сувлайди. Аёллар булоққа сувга келса, сатилларига пайпоқ илашибди. Таёқни олиб чопиб келсам, жувонмарг ўлгурлар кетиб қолибди.

Даҳо келган одамнинг тирсагидан ушладди. Ёилжайиб, ўтирганларни кўрсатиб гапирди:

— Артистларни қўйинг, улар ўз номи ўзи билан артист, ҳа, артист! Биз шоирлармиз. Эшитяпсизми, шоирлар! Шоирлар — фазога интилган инсонлар! Бугунги газетани ўқидингизми? Газетада мана бу шоирнинг насрий достони чиқди. Шунга хўжайиндан машина сўраб, ўйнагани, аниқроғи, достонни югани келдик. Кўп эмас, бир-икки соатга. Узиям дostonми-сан-дoston! Табиатни қўриқлаш ҳақида, ҳа, она табиатни кўз қорачиғидай асраб-авайлаш ҳақида!

Келган одам анойи шекилли, гапийам анойи бўлди:
— Ўзларингиз шаҳарда яшаб, табиатни қандай қилиб қўриқлайсизлар?

— Қўриқлаймиз, ҳа, қўриқлаймиз! Достонлар ёзиб, халқни табиатни асрашга чорлаймиз! Хуллас, хотиржам бўлинг, брат, бу ерда шоирлар ўтирибди.

Келган одам булоқни ёқалаб кетди. Хиёл ўтиб, сойнинг нариги бетидаги чайлада иккита бола қора берди. Болалар магнитофон қўйиб келди.

Шоирлар билди. Ҳалиги одам ўғилларини кўз-қулоқ бўлиб туришга юборди.

Болалар чайлага жойлашиб, магнитофонларини пастлатиб қўйди.

Шоирлар базми авж олди. Еган оғиз уялар, дегандай, шоирлар достон муаллифини бири қўйиб, бири мақтади. Бирови шоирнинг елкаларини ёпиб турган сочларини силаб, қўшиқ айтиб мақтади:

— Соч эмас, бу, шаршара-э, шаршара!

Даҳо бир қўлида пиёла, газетага разм солиб, ўзича илжайди, ҳайрат билан бош чайқаб гапирди:

— Қойил-э, классика, просто классика! Баъзи жойлари просто Марсель Прустчасига ёзилган!

— Поток сознания!

— Модернизм!

Шоирлар шу баҳона ўзларини кўз-кўз қилгиси келди. Ўзларининг кимларни ўқиши, кимларга сажда қилишларини билдиргиси келди. Шоирлар бир-биридан қолишмади:

— Кафка!— кўзларини олайтириб хитоб қилди бирови.

— Камю!— ундан қолишмади ёнидагиси.

— Пруст!— янада баланддан келди Даҳо.

Қарасалар, бир-бирларидан кам эмас. Кейин, кўнгиллари таскин топиб, бир-бирларининг соғлиги учун кўтарди.

— Жозе Мария!

— Кейрош!

— Ия, саломат бўлсинлар, иккови битта одам-ку.

— Йўғ-е?

— Ҳа, Салтиков-Шчедрин дегандай гап-да.

— Шундайми? Уф-ф, кайфим ошди...

Даҳо ўзини мастликка олиб ёнбошлади. Уятдан кўзларини юмиб, мудради.

Достони чиққан шоир карсиллатиб бодринг чайнаб гапирди:

— Үзиям достонни ит азоб билан чиқардим-да. Анави адабий ходим бор-ку, ўша ғирт тўнка экан-э! Достонни ўқиб бўлиб, бу таржимами, нима ўзи, дейди.

— Қайси, ҳалигими, ғирт саводсиз-ку!

— Анавими, ноль-ку, ноль!

— Биринчи жумладан бошлаб ёпишса бўладими. «Шеробод адирлари Гренландия айсберглари каби оппоқ ястаниб ётар эди», деб ўқиб, ўхшатиш бундай бўлмайди, дейди. Ичимда вой қуруғ-э, хайрият, ўхшатиш нималигини билибсан, дедим. У десам, бу деди, бу десам, у деди. Мен айтдим, ўртоқ, савод деган нарса борми ўзи, Стейнбеклар ҳам шундай ёзган, кўп нарсаларни Гренландия айсбергларига таққослаб тасвирлаган, дедим. Бари бир, эшакнинг қулоғига танбур чертдинг нима, унга гапирдинг нима, во-во!

Шоир кўрсаткич бармоғи билан кесакни уриб кўрсатди. Кейин ёзилиб келгани кетди.

Даҳо унинг кетидан оҳиста гап бошлади:

— Ўзи бир саводсиз, яна тағин ҳаммани инкор қилади.

— Саводсиз ҳам гапми, тўнка.

— Одам сифатидаям бир пул.

Достони чиққан шоир қайтиб келди. Даҳо илжаиб, илтифот қилди:

— Келинг, шоир, келинг. Э, яшанг, шоир, ажойиб одамсиз-да!

— Буюксиз, шоир, буюк!

— Йигитнинг гули!

Чайлада ёнбошлаб ётган болалар магнитофонини кўтариброқ қўйди. Булоқ бўйларини ашула олди:

Киши ҳолимни билмас, меҳрибонидин адашгонман,

Ватан оворадурмен, дўстонидин адашгонман...

Даҳо чайладаги болаларга қичқирди:

— Э, алло, анави овозинг ўчгурни бақиртирмасаларинг-чи!

Даҳо чайқалиб-чайқалиб, пастлаб кетди. Хиёл ўтди, келмади. Достони чиққан шоир алағда бўлиб, шофёрга тайинлади:

— Ука, шу шоир акангиздан бир хабар олинг. Айтиб бўладими, бегона жой, буёғи градуси баланд...

Шофёр хўп, дея ўрнидан туриб, сув ёқалаб юрди. Сув бурилиб оқадиган ерга бориб тўхтади. Тағин,

шоир одам, уялиб қолмасин, деган ўйда бурилишдан авайлаб қараб, ажаб синоатни кўрди:

Қуёш қирлар ортига ботай-ботай деяпти. Сўнги нурлари булоқ сувларини йилтиратиб, кўзни қамаштиряпти. Паҳлавон Даҳо ботаётган қуёшга тик боқиб, хаёл сураяпти, нимадир қуёш нурларида йилтираб, булоқ сувларига шитир-шитир этиб тушяпти. Паҳлавон Даҳо қуёшга шоирона-шоирона боқиб, сувга... чоптиряпти!

Шофёр чаппа бурилди. Уҳ, дея чопқиллаб юрди. Ҳовир келади, деб, жойига ёнбошлади.

Даҳо булоқ ёқалаб келди. Зўрға эгилиб, булоққа қўлларини ювди. Хўл қўлларини ёнларига силкиб-силкиб қуритди. Ашула айтилаётган тарафга кўзларини сузиб қараб, ўнг қўлини шоп қилиб бақирди:

— Э, анавини ҳангратмасаларинг-чи! Одаммисанлар ўзи?

Болалар ё, Даҳонинг гапини эшитмади, ё, эшитиб эшитмасликка олди. Булоқ бўйлари ашула оғушида қолди:

Ватансиз бенаводурмен, маконидин адашгонман,
Ғариби кўйи ғурбат, хонумонидин адашгонман,
Ва ё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашгонман.

Даҳо қўл силтаб, жойига ўтирди.

— Одам эмас булар, эшитсаям эшитмасликка олиб, молга ўхшаб без бўлиб тураверади!

Даҳо ёнидан жой олганда шофёр ўзини қаерга қўйишни билмади. Қалласини қашиб, уёқ-буёғига аланглади. Бир қуриган тол чўп билан ер чизиб ўтирди. Даҳонинг юзларига қарай олмади.

Давра яна қизиди. Кўнгилхушлик давом этди.

Даҳо бошмалдоғи билан елкаси оша чайлага ишора қилиб сўради:

— Узи бу ашула текстини ким ёзган?

— Ким билади. Менимча, матбуотнинг шанба сонларида чиқиб турадиган Қамтарий, Деҳқоний деган пенсионер шоирлар бор-ку, ўшаларники бўлса керак.

— Ҳа-а, айтдим-а, қандайдир бир примитив диалектикада ёзилган деб.

— Ушалар жуда қизиг-а. Шеърини Деҳқоний эрурман, деб тугатади-да, имзоси остига дурадгор, пахтакор, деб ёзиб қўяди. Энди буям бир оригиналлик-да.

Улуғ Фурқатнинг улуғ ғазали ашула бўлиб, булоқ бўйлари узра учди, ёнғоқ япроқлари узра учди.

Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар,
Ва лекин ҳоли сурат, танда жонидин адашгонман.

Даҳо бир олмани артиб-артиб, егиси келмади. Артистлик билан қўлини кўксига қўйиб, ёнида ўтирган шофёрга узатди:

— Лутфан тақдим этаман.

Шофёр бир олмага, бир Даҳонинг қўлига қаради. Жирканиб, бурни буришди. Билдирмай олмани кетига отиб юборди.

Ашула ниҳоясига етди.

Даҳо елкасидан нафас олди.

— Уф-ф, хайрият-э, овози ўчди. Энди буям санъатда-а? Нима деб бўкирди, «тирикман зоҳирида» деди-ми? У нима дегани ўзи? Бундай ашулани биз ҳам айта оламиз, мана.

Даҳо қулочларини очиб, дутор чалаётган одам қиёфасини олди. Овозини атайин йўғонлаштириб, олдини дутор қилиб, ашула айтди:

Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар...

XXIV

У дастлабки меҳнат таътилидан хушчақчақ кайфиятда қайтди. Иш бошлаш ҳақида ариза ёзди.

Тушдан кейин бошлиқ чақирди.

Борса, бошлиқ, кадрлар бўлими бошлиғи, маҳаллий комитет раиси ўтирибди.

Бошлиқ Даҳога бир қоғоз узатиб, ўқинг, деди. Даҳо қоғозни олиб, ўз аризасини кўрди. Ҳайрон бўлиб, бошлиққа қаради. Бошлиқ ияги билан аризага ишора қилиб:

— Уқинг, нимага анграясиз,— деди.

Даҳо ўз аризасини дона-дона қилиб ўқиди:

— «Область радиосининг бошлиғи, ҳаммамиз учун ҳурматли ўртоқ Х. М. Бердиевга шоир Паҳлавон Даҳодан

АРИЗА

Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз Ҳамид Маликович, қалай, соғ-саломатмисиз? Сизга узоқ умр ва бахт тилайман. Бахтимизга узоқ яшанг.

Мен сизнинг даврингизда қувнаб дам олиб келдим. Туркум шеърлар ёздим. Илҳом келмаган пайтларда шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари бўйлаб сайр қилдим. О, гавжум бульварлар, серманзара скверлар, гулзор аллеялар! О, Швейцария, Швейцария!

Ҳаммамиз учун ҳурматли Ҳамид Маликович, руҳсат этинг, ишни келган жойидан давом эттирай.

Ҳурмат билан Паҳлавон Даҳо.

Кадрлар бўлими бошлиғи кулгисини кафтлари билан яширди. Маҳаллий комитет раиси кулиб юбормаслик учун деразага қаради.

Бошлиқ Даҳодан сўради:

— Қайфингиз борми, ё...

Бошлиқ, ё сал камроқми, демоқчи бўлди. Тилини зўрға тийди.

Даҳо ўз аризасини ҳимоя қилди:

— Ҳамид Маликович, ёзгандан кейин чин юракдан ёзиш керак-да. Нима керак, схематик, халтура гапларни ёзиб...

Бошлиқ, бу бола мени майна қиляпти, деб ўйлаган экан. Шундагина тушуниб, гапни бўлди:

— Бўпти, шоирчиликда бўлади. Боринг, яна шундай ҳужжат ёзиш керак бўлса, кадрлар бўлими билан маслаҳатлашинг.

XXV

Такси қишлоққа келиб, улкан тут олдидан чапга бурилди. Олдинда ўтирган Паҳлавон Даҳо бирдан таксичининг биллагига ёпишди.

— Ия, тўхтатинг!

Такси кескин тўхтади. Ичида ўтирганлар бир қалқиб олди. Нима гап, дейишиб, бир-бирига қаради. Даҳо боши билан тор кўчани имлаб кўрсатди. Қарасалар, тошлоқ кўчада бир оппоқ тобут қалқиб-қалқиб келяпти. Тобут тевараги ғуж-ғуж одам.

Таксичи машинани четга олди.

— Бечора, кекса одамга ўхшаяпти, тушамиз.

— Катта кўчага чиқиб олишсин.

Оппоқ тобут катта кўчага қалқиб чиқди. Таксини ёнлаб ўтиб, қишлоқ қибласидаги мазорга йўл олди. Энг охирида қариялар ҳасса суянишиб ўтди.

Даҳо кўча четида ўйнаб юрган бир болани кўрсаткич бармоғи билан имлаб чақирди.

— У, бола, бери кел! Анави ўлган ким, билмадингми?

— Мактабнинг қоровули Ортиқ бова бор-ку, ўша.

— Ҳа-а.

Даҳо шундай деб, такчисига ўгирилди.

— Ҳайданг!

Такси тор кўчага бурилди. Тошлоқ йўлда чайқалиб, тебраниб юрди.

Даҳо кетига қарамай, елкаси оша қўл силтаб гапирди:

— Ким эмиш десам, бир простой қоровул экан. Шунгаям машинадан тушиб юрамизми.

Такси Даҳо таваллуд тошган уй олдида тўхтади. Улар олдинма-кейин машинадан тушди. Даҳо портфелини кўтариб, йўл бошлади. Уларга онаси пешвоз чиқди. Енглари учини тортиб қўйиб, келганлар билан қўшқўллаб кўришди. Даҳони бағрига босди.

— Қани, бу...

— Отангми? Бечора Ортиқ бова қазо қилган экан, шунга кетди. Киринглар, ҳали-замон келиб қолади.

Улар меҳмонхонага кирди. Даҳо эшикни очиқ қолдириб, пардаларини тушириб қўйди. Парда очилиб, ундан Даҳонинг жиянлари мўралади. Даҳо уларга қўл силкиб, боринглар, ўйнанглар, деди.

Онаси дастурхон ёзди.

Қўш дераза ортидан бир қора соя лопиллаб ўтди.

Эшик пардаси кўтарилиб, сержант Орзиқуловнинг юзи кўринди.

— Ассалому алайкум!

— Э-э, салом, салом!

Меҳмонлар ўрнидан туриб, сержант Орзиқулов билан қўл бериб кўришди. Сержант қўлини кўксига қўйиб, бош ирғади.

— Қани, келинглар, хуш кўрдик.

— Шундай, бир айланиб келдик,— деди Даҳо.

— Яхши-да, яхши.

— Булар бизнинг коллегалар. Бу киши старший редактор Қудратилла Олимов. Бу киши комментатор Жалил Даминнов.

— Бинойи, хўп бинойи.

Даҳо ўтирганларга отасини боши билан кўрсатиб деди:

— Бу киши бизнинг пахан бўладилар.

Сержант Орзиқулов тўрда ўтирганларга қараб бошини қимирлатди. Кейин дастурхонга қараб олиб:

— Энангга бирон нима айтдингми, улим?— деди.

— Билмадим, қозон осилди шекилли. Очил жиян кўринмайди?

— Уни Ортиқбойникида қолдирдим, майда-чуйда ишларига қараш деб. Минг қилсаям азали уй-да. Нима, бирон хизмат борми? Бўлса бемалол айтавер, мана, биз тайёр. Мен бир қозондан хабар олай-чи.

Сержант Орзиқулов ташқарилади. Хиёл ўтиб, нарда орасидан мўралаб:

— Бемалол ўтираверинглар, қулинг ўргилсин палов бўляпти,— деди.

Даҳо маъқул, дегандай бош ирғади. Портфелдан магнитофонни олиб, қўйди.

Сержант Орзиқулов кўп ўтмай яна қайтиб келди.

— Хуш келибсизлар, хуш келибсизлар, улларим.

Тўрда ўтирган шарҳловчи қулочини ёйиб хитоб қилди:

— О-о, қаҳрамон, қаҳрамон!

Даҳо бошини кўтариб қараб, отасининг кўксига орден-медалларга кўзи тушди. Даҳо қизарди, ҳамроҳларига қараб узра дегандай бош ирғади.

Сержант Орзиқулов кўксига орден-медалларга назар солиб, жилмайди. Худди биров уни қутлаётгандай қўлларини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди:

— Қуллуқ, қуллуқ.

Сержант Орзиқулов ўз жойига чўкди.

Қатта муҳаррир Даҳодан ўпкалади:

— Паҳлавон Даҳо, қаҳрамон отангиз бор экан, шу пайтгача айтмаганингизни қаранг-а. Қаерларда бўлгансиз, бобой?

— Сиз сўраманг, мен айтмайин, меҳмон... Қишлоғимиздан юздан зиёд одам жўнаб, шундан ўн бештачамиз омон-эсон қайтдик. Бари бирин-кетин ёшини яшаб ўтди. Ортиқбой билан икковимиз қолиб эдик, бечора бугун буям кетди. Бир ўзим ёлғиз қолдим...

Сержант Орзиқулов кўнгли бузилиб, бир бошқа бўлиб қолди. Дастурхон четини буклаб эрмак қилди.

Қўли қалтиради. Меҳмонлар буни пайқаб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Сизларга минг раҳмат, бобой. Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига шон-шарафлар бўлсин!

— Қуллуқ, қуллуқ.

— Репортёр бўлганда овозингизни ёзиб олардик, мана яна бир ойлардан кейин Ғалаба кунини келади. Тўғрими, Даҳо?

— Ну да...

— Мана, тайёр факт — қатор орден-медаллар.

— Орден-медалъ бўлган билан биттасиниям тайини йўқ. Майда-чуйда медаллар.

— Бари бир медалъ, Даҳо.

— Буларнинг ҳаммасидан битта Юлдуз афзал. Масалан, манави четдагисини олайлик. Ғалаба медали. Буни уруш тугаганда ҳаммага берган.

Гапга сержант Орзиқулов аралашди:

— Унда, нимага сеники йўқ?

— Биз унда туғилмаганмиз, бўлмаса бизгаям берарди.

— Ҳа, бали, шу медалъ бўлмаганда сен туғилмасдинг, дунёга келмасдинг! — Сержант Орзиқулов шундай дея чиқиб кетди.

Даҳо отасининг кетидан қараб қолди. Имиллаб туриб, уям ташқарилади. Ҳовлида уёқдан-буёққа юрди. Онаси унинг диққат бўлаётганини сезиб, ҳол сўради.

— Анави чолни қаранг, мамаша. Бизнинг коллегаларнинг олдига алмисоқдан қолган бор темир-тақасини тақиб чиқибди. Кошки улар темир-тақа нималигини тушунмаса. Улар Кафкани ўқиган, Жойсни ўқиган...

— Қўявер, улим, Ортиқбой бова бандалик қилди, шунинг учун таққан. Доим урушга борганлар бандалик қилса, шундай қилади. Бир билгани бордир-да.

— Одам деган қаерда қуруқлик қилишни билса-да. Паҳан келганларни ким деб ўйлаяпти? Ахир улар Прустни ўқиган. Гарантия бераман, бу қишлоқда ҳеч ким Прустни ўқимаган.

Даҳо ошхона билан уй ўртасида бир-икки бориб-келиб, ичкарилади.

Бу вақт сержант Орзиқулов нариги уйга ўтиб, болишга ёнбошлади. Кўзи илиниб-илиниб кетди. Етиб-ётиб, гарчи меҳмонлар билан кўзи кўзига тушмаётган бўлса-да, бари бир ўзини ёмон сизди. Имил-

лаб, ўрнидан қўзғалди. «Борай, манзират қилиб, гурунг бериб турай. Тағин, уй хўжаси бизнинг келганимизни ёмон кўриб, бошқа уйга кириб ётиб олди, демасин. Меҳмон отангдан улуғ деган».

Сержант Орзиқулов яна қайтиб келди.

— Қандай, зерикмайгина ўтирибсизларми, уларим? Ҳай, баракалла.

Сержант Орзиқулов қараса, меҳмонлар магнитофон қўйиб, ёнбошлаб ётибди. Палов ҳали пишмаган. Шунда, сержант Орзиқулов гурунг бергиси келди:

— Биз ҳам баҳоли қудрат мол боқиб юрибмиз, уларим...

Сержант Орзиқуловнинг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. Ўғли ер остидан отасига шундай ўқрайди, шундай ўқрайди! Кейин, магнитофонга қараб, атайин гапни бурди:

— О, «Биттлз!» Ливерпуллик буюк тўртлик! Жон Леннон, Пол Маккартни, Жорж Харрисон, Ринго Стар! Бечоралар тарқалиб кетди.

— Ия, ҳали «Биттлз» ансамбли йўқми?

— Эшитганингиз йўқми? Анча бўлди. Жон Леннон Америкага кетиб қолди. Бошқалари Лондонда бродяга бўлиб юрибди. Яқинда Хантер Дэвис «Биттлз» ҳақида автобиографик китоб ҳам ёзди-ю...

Сержант Орзиқулов ёмон вазиятда қолди. Юзлари ловуллаб қизариб, қўлидаги бўш пиёлани ўйнади. Узини-ўзи айблади: «Ўзи, меники номаъқул-да. Булар ўқимишли одамлар бўлса, менинг подам билан неча пуллик иши бор. Ҳай калла-э, калла-э...»

Сержант Орзиқулов кўз қири билан ўғлига қараб-қараб қўйди. Кейин, қўлларини қовуштириб, меҳмонларнинг оғзига қараб ўтирди.

Кун қайтди.

Сержант Орзиқулов деразаларни очиб, пардаларни суриб қўйди.

Ичкарига кўклам ҳавоси уфурди.

Қаердандир чивинлар пайдо бўлди. Ғуж-ғуж бўлиб, дастурхондаги қанд-қурсларга ёпишди.

Даҳо бошидаги беретини олиб, дастурхон узра силкиди. Чивинлар бир кетиб, яна қайтиб келди.

Сержант Орзиқулов ҳовлига чиқиб, бир даста ялпиз териб келиб, дастурхонга сочиб ташлади.

Уйни ялпиз иси олди.

Чивинлар ялпиз исидан қочиб, қаергадир ғойиб бўлди.

Гап гапга уланиб кетди. Сержант Орзиқулов бош ирғаб, маъқуллаб ўтираверди. Қимир этмади. Чивинлар ҳам кўринмади.

Даҳо ҳайрон бўлди.

Сержант Орзиқулов пиёлага узалди. Шунда, яна дастурхон узра чивинлар ғимирлади.

Даҳо бу гал чивинлар парвозини эътибор билан кузатди.

Сержант Орзиқулов чойни олиб, яна ўз мувозанатига қайтди. Чивинлар пастлаб-пастлаб, сержант Орзиқуловнинг чап оёғи олдида кўздан йўқолди.

Даҳо ёнбошлаган кўйи узалиб, отасининг чап оёғи панжаларига, бебилчагига, кейин, товонига қаради. Яна мувозанатига қайтиб, кўзларини юмди. Тишини тишига қўйиб, билинар-билинемас ингради.

Отасининг калиш уриб, қорайтириб юборган товони... ёриқ! Ёриқ қонталаш! Қонталаш ёриқ ғуж-ғуж чивин!

Даҳо ташқарига отилди. Зинапояда афтини бужмайтириб, фу, дея тупурди. Парда орасидан ичкарига мўралаб:

— Пахан, сизни кампир чақиряпти,— деди.

Даҳо лип этиб ичкари кириб, эшик зулфинини тушурди.

Ташқаридан сержант Орзиқуловнинг овози келди:

— Ҳа, кампир, чақирибсан деб эшитдим, палов пишдим, тузини кўриб берайинми...

XXVI

Қош қорайиб, одам одамни танимайдиган бўлди.

Урушнинг сўнгги иштирокчиси Орзиқулов деразадан мўралаб, ўрнидан қўзғалди. Даҳлизда калишини оёғига илиб, ташқарилади. Теваракка қараб, ҳовли бурчагида қантариқлик Олапар итга кўзи тушди. Бориб, Олапарни бўшатди. Олапар думини ликиллади, сержант Орзиқуловнинг қўлини искади.

Урушнинг сўнгги иштирокчиси уй олдида келиб, деразадан меҳмонхонага энгашиб қаради. Меҳмонхона жимжит. Дастурхонда шишалар юмалаб ётибди. Уғли оёқ-қўлини кенг ёйиб, юзтубан кетибди. Бировининг ярми сандиқ остида, ярми кўрпачада, боши дастурхонда қолибди. Яна бирови сандиққа суюниб кетибди.

Сержант Орзикулов уларга қараб туриб-туриб, «тор-мор бўлган батальонга ўхшайди», деди ичида. Уларга қўл силтаб, юз ўгирди. Ичкаридан ов милтигини олиб чиқди. Ошхонада ивирсиб юрган кампирига қараб-қараб, дарича тарафга юрди. Изидан Олапар эргашди.

Урушнинг сўнгги иштирокчиси тез-тез юрди. Қишлоқдан чиқиб, секин одимлади. Сувсиз тошлоқ оралаб юрди. Шунда, ўнг оёқ бошмалдоғи «зирқ» этиб кетди. Оғриқ «зирқ» этиб, миясига урилди. Уҳ-уҳлаб, тошга ўтирди. Зирқираган бошмалдоғини чангаллади. Кафтлари ҳўл бўлди. Ҳўл кафтини кўзлари олдига олиб келиб, ҳеч нима кўрмади. Аммо димоғи қон ҳидини туйди. Қонаган бошмалдоғига қум сеппиб, оқсоқланиб-оқсоқланиб йўлга тушди. Олапар қон томган қумни искаб, яна эгасига этиб олди.

Сержант Орзикулов оқсаб, мозор олдидан ўтди. Мозор тарафдан бойўғли сайради. У сесканиб, ёқасига туфлади. Овозинг ўчсин-а, деди қаҳр билан. Яна йўлида давом этди.

Боғлар оралаб юрди, ўриклар остидан юрди, ўркак-ўркак адирлар бўйлаб юрди.

Измолисойга келди.

Сойга эниб, булоқ бўйида оёқ илди. Оёқларини узатиб, нафасини ростлади. Ҳовучлаб-ҳовучлаб сув ичди. Юзларини чайди. Яна адирга кўтарилди. Бир қора шарпа, тахминан тулки майда тошларни шилди-ратиб юмалатиб, сойга эниб кетди.

Урушнинг сўнгги иштирокчиси елкасидан милтигини олиб, тошга суяб қўйди. Яғрини билан шу тошга суяниб ўтирди. Олапар эгасининг пойида ётди.

У елкасидан нафас олиб, кўзларини юмиб очди. Чап кўкраги ости санчиб бошлади. У кўкрагига қўлини солиб уқалади. Орден-медаллари тебраниб, жаранг-журунг этди.

Урушнинг сўнгги иштирокчиси олис-олисларга қаради. Олислар бепоён, олислар зим-зиё. Олисларда чироқлар милт-милт этади. Булар шаҳарлар. Денов, Термиз, Тошкент... Эсида, у урушдан ана шу шаҳарлардан ўтиб келган. Поезд Термизга кечаси келиб тўхтаган. Шунда бир одам вагонга чиқиб, Холлиев Алини кўрган борми, деб сўраган. Шунда у, ҳа, бор, мен кўрдим, деган. Сўнг, кейинроқ келадиган бўлди, деган. Аслида эса термизлик Холлиевни ўз қўли билан ерга бериб қайтган. Сакен деган қозоқ тупроқ ташлаб турган.

Айтгандай, шу Сакен уйига зўрға қайтиб эди, кўп йўталарди.

— Ай, Сакен оға, бу дунёда бормисан? Йўталиги қолдими ўзи? Ҳа, бинойи, бинойи.— У беихтиёр шундай деди. Пойида ётган Олапар эгасининг гапини эшитиб, сапчиб турди. Думини ликиллашиб, эгасига қаради. Эгаси Олапарнинг бўйинини силади. Ит яна чўзилди.

— Мендан сўрасанг, Сакен оға, бугун Ортиқбойни бериб қўйдик. Қишлоқда бор-йўғи иккита фронтовик қолиб эдик. Икковимиз доим дардлашиб, ҳасратлашиб юрардик. Энди мен ёлғиз бўлиб қолдим, Сакен оға, ёлғиз. Ўзимдан сўрасанг, оға, баҳоли қудрат элнинг хизматини қилиб юрибман. Поданинг ҳам ўзига яраша ташвишлари кўп, биласан. Айниқса кўклам вақти одамнинг егани ўзига татимайди. Шу эрта кўкламда де, бир ёнимда заранг таёғим, бир ёнимда Олапар итим, қирда ёнбошлаб ётиб, кўзим кетибди. Уйқумда де, бир кўк мол болалаётган эмиш. Мол зорланиб, мени сўрар эмиш. Мен бормас эмишман. Нимага бормас эмишман, ўзим ҳам билмас эмишман. Бирдан кўзим ялт этиб очилиб кетибди. Қарасам, Ҳамиднинг тарғили юрибди, Бердиевнинг сариқ қашқаси юрибди. Иқбол момонинг оқ молиям бор, Саид мерганнинг олаоёғи ҳам ўтлаяпти. Эътибор берсам, Ортиқбойнинг қора қашқаси йўқ. Катта тошга чиқиб, кафтимни пешонамга соябон қилиб қарадим. Шунда, қирнинг нариги бетиде зорланиб мўнграган овозни эшитдим. Чопқиллаб борсам, қашқанинг олдида жажжигина бир бузоқ ётибди. Худди онасидай унинг ҳам маңглайида қашқаси бор. Қашқа гўдагини тинмай ялаб-юлқайди — ювиб-тарайди. Кўнглим ёришиб, фарзанд кўрибсан-да, қуллуқ бўлсин, дедим. Чўккалаб, бузоқни бағримга босдим, қашқасини силаб-сийпаладим. Оқшом вақти бузоқни бағримга босиб, Ортиқбой фронтовикнинг уйига бордим. Ай, фронтовик ошна, суюнчини чўз, дедим. Суюнчисига бир чопонлик бўлдим...

Урушнинг сўнги иштирокчиси жимиб қолди. Кейин, бошқа қуролдошларини эслади. Москвалик Григорий, донбасслик Василий, ленинградлик Валентин кўз ўнгидан бир-бир ўтди. Айниқса Валентин кўз олдидан кетмади.

— Валентин, Ортиқбойни бериб қўйдик, эшитяпсанми, Ортиқбой кетди. Ҳали, Сакенгаям айтдим. Валентин, қандай, эсон-омонмисан? Ҳалиям оёқсиз юриб-

санми? Ё ёғоч оёқ қўйдирдингми? Ёғоч оёқ, оёқ эмас-да, Валентин... Эсингдами, Валентин, бир ертўлада икки кунлаб оч-наҳор ётганимиз? Туз тотмабмиз-а. Тузнинг ўзи бўлмаса ниманиям тотардик. Улимни бўйнимизга олдик, лекин ертўладан қўл кўтариб, омон-омон, деб чиқмадик. Қирғинбарот кунларнинг юзи курсин, Валентин. Энди у кунлар қайтиб келмасин. Қайтиб келмас дейман-ов. Бизнинг ҳукумат кўп танти, тинчликпарвар ҳукумат. Телевизорда кўрдингми, бизнинг ҳукумат нома битиб, шарт қўйди. У, Рейган, деди, кўзингга қараб иш қил, дунё қалқиб турибди, деди. Қадамнингни ўйлаб бос, одамзотнинг ҳаёти хавф остида, кел, энди шу уккағар бомбани портлатмайлик, деди. Шу кундан эътиборан атом бомбаси портлатган номард, қани, қўлни бер, деди. Рейган сўз берди, қўл берди, лекин яна атом портлатди. Уккағарнинг каттаси номард экан, гапида турмади. Ишқилиб, энди қирғинбарот кунлар бўлмасин, Валентин. Урушни кўрган охирги фронтовик биз бўлиб қолайлик, Валентин...

Урушнинг сўнгги иштирокчиси ўйлаб қараса, у ёлғиз эмас экан. Қуролдошлари ҳали кўп экан. Ана шунда... ана шунда унинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшилди. Жойидан дадил туриб, кийимларини тазатди. Телпагини бостириброқ кийди. Қўйнидан бир патрон олиб, милтигини ўқлади. Ўзича буйруқ берди:

— Взвод, становись!

Урушнинг сўнгги иштирокчиси ўзича тасаввур этди. Ана, қуролдошлари бўйсира бўлди. Қурол-яроқлари шиқирлади, жангир-жунгур бўлди. Одатдагидай Валентин бўйсира бошида турди. Взвод буйруқ кутди.

— Равнясь! Смирно!

Взвод нафасини ютиб, қоққан қозиқдай қотди. Урушнинг сўнгги иштирокчиси милтиқ ўқталиб, олға босди.

— Взвод, к бою вперед!

Урушнинг сўнгги иштирокчиси мардона-мардона одимлар отиб, олис чироқларга қараб юрди. Қетидан Олапар эргашди.

— Взвод, запевай:

Вперёд, дивизия!

Моя дивизия!

Твое оружие отточено в бою,

Вперёд, любимая! Неустрашимая!
Вперёд! За родину свою!¹

Урушнинг сўнгги иштирокчиси олға босди. Ана, мўлжалга яқин қолди. Энди олға бориб бўлмайди. Уёғи хатарли. Уққа учади ё асирга тушади.

У олисларда милтираётган чироқларни мўлжалга олди. Нафасини ютиб, тепкини босди.

Адирлар ларзага келди.

У кўрди, мўлжалга олган чироқ лип этиб ўчди.

У кўрди: «Уғли оёқ-қўлини кенг ёйиб, юзтубан кетди. Бировининг ярми сандиқ остида, ярми кўрпачада, боши дастурхонда қолди. Бирови сандиққа суяниб кетди».

Урушнинг сўнгги иштирокчиси ўғлини тор-мор этди.

XXVII

Даҳо шанба куни навбатчи бўладиган бўлди. Репортёр билан ёзувларни, эшиттиришни ижарасига олиб кетди. Кечаси бир маҳалгача ёзувни эшитиб, эшиттиришнинг кам-кўстини тузатди. Кеч ётиб, эртаси тушга яқин уйғонди. Тўшакдан тургиси келмади. Ёнбошлаб, шеър ёзди. Шеър ўнгидан келди. Уни қайта-қайта кўчирди. Ўзича овоз чиқариб ўқиди.

Ишга душанба куни борди. Борса, идора жимжит. Одамлар хомуш. Бир-бирлари билан гаплашмайди. Гап сўраса жавоб бермайди.

У ҳайрон бўлиб, курсдоши олдига кирди. Курсдоши қайғуриб гап бошлади:

— Нима қилиб қўйдингиз, дўстим?

— Нима қилибман?

— Шанба куни эшиттириш эфирга чиқмай қолди-ку.

Даҳо шундагина нима гаплигини билди.

— Ҳа-а, нима эмиш дебман. Мен, биров ўлибдимкин деб ўйлабман. Шунгаям... халқда нима дерди? Ҳа-ҳа, шунгаям ота гўри — қозихонами? Нима кўп, кун кўп. Шанба куни бўлмаса, мана, душанба куни бор.

— Дўстим, эшиттириш шанбада эфирга чиқиши керак эди. Ақалли записларни қолдириб кетганингиз-

¹ Олға, эй кўшин!

Жангларда қайралди яроғинг сенинг!

Олға бос, она юртинг, тупроғинг учун!

Олға бос, ботирим, қароғим менинг!

да ҳам оператор қизнинг ўзи эшиттиришни эфирга бераверарди.

— Уйга олиб кетмасдим, эшиттиришнинг камчилиги кўп эди. Шуларни тузатаман деб олиб кетдим.

— Дўстим, радиотингловчи эфирни кутган-да.

— Кутмайди! Аввало ҳозир одамлар радио эшитмайди, ҳамма телевизор кўради.

— Бари бир, программа программа-да, ахир.

— Хафа бўлманг-у, ўзи, қизил одам бўлиб қолибсиз. Нима фарқи бор, бир кун олдин бўлмаса, бир кун кейин эфирга чиқамиз.

— Бошлиққа ҳам шундай дейсизми?

— Айтаман, нега айтмайман. Радио бир кун гапирмаса гапирмабди-да, шунгайм ота гўри — қозихонами, дейман.

Бошлиқ Даҳони сўрамади, кўришни истамадиям.

Даҳо «ўз аризасига биноан» кетди.

XXVIII

Паҳлавон Даҳо нонкўр шеърлар битди. Ғаламис, қинғир-қийшиқ гапларни шеър қилиб ёзди. Замондан, макондан нолиди.

Бир-иккита мурид топиб, ўзини-ўзи афиша қилди:

— Мени тушунмаяпти, ука, бу подалар тушунмаяпти. Мени тақиқлаб қўйишди. Изимдан одам юрибди, ука. Мени бўғишяпти, ука, ҳаётим хавф остида...

Улуғ шоирнинг ҳар шеъри Даҳонинг кўксига ўқдай бўлиб қадалди.

Даҳо кўксини чангаллаб яшади. На еганида ҳаловат бўлди, на ичганида. Улуғ шоирни кўрганда ичини ит тирнаб, миясини нимадир қитиқлади, ич-ичидан гаши келди. Пешонаси тиришиб, юзини четга бурди. Афти буришиб, ерга туфлади. Улуғ шоир гўё уни кўрмаган бўлиб, теваракка улуғона назар солиб, сокин ўтиб кетди. Даҳонинг пешонаси баттар тиришиб, т-фу, дея четга тупурди. Енида турган шишадоши киноя билан сўради:

— Қалайсиз энди, шоир?

— Башарасига тупурсанг! Юришини қаранг, асарига тирноқча ўхшаса ўлсин агар.

— Сиз билан биз-ку, ёмон бўлсаям бир мартадан уйланганмиз. Бу уйланмайдиям.

— Нимасига уйланади...

— Бунга ким ҳам тегарди.

— Е...

Даҳо шундай дея, шишадошининг қулоғига пичирлади. Шишадоши бошини чапга қийшайтириб қулоқ солиб, бирдан хахолаб кулиб юборди. Нашъа қилиб, тиззасига шапатилаб кулди. Даҳо бопладимми дегандай, кўзларини ўйнатиб, мийиғида кулди. Шишадоши Даҳога шап эткизиб қўл ташлаб, деди:

— Аммо-лекин топдингиз, дўстим. Ёши ўттиздан ошиб кетди, ҳамон сўпайиб юрибди. Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур.

— Сўраганларга ҳали-ҳозир изланаяпман, деб баҳона қилармиш.

— Топган баҳонасини қаранг... арпа ун баҳона, деганлари шу-да! Ёигит уйланади, дўстим, ёигит!

— Мана, ёигит деган биздай бўлади. Аллақачон икки марта уйланиб қўйдик. Насиб бўлса ҳали яна уйланамиз, изланаяпмиз! Аммо-лекин топдингиз, қойилман. Мен бу гапни ўртоқларгаям айтиб чиқаман.

— Айтиш керак, рост гап бўлгандан кейин айтиш керак, кенг тарғибот қилиш керак, но...

Даҳо лабларини чўччайтириб, шаҳодат бармоғини лабларига босди.

— Но... тағин мени айтди деманг. Бир авлод деган номимиз бор.

— Улдимми сизни айтиб, уёғини ўзим қотираман. Сизгаям, ўзимгаям гард юқмайдиган қилиб айтаман.

Даҳо мийиғида кулди, кўнгли роҳатланди. «Ана энди унга бирортаям қиз тегмайди,— хаёл қилди у — Квртирама-квртира кўчиб, кўчама-кўча ичиб, дайди бўлиб юраверади. На уст-бошида, на ейиш-ичишида тайин бўлади. Оч-наҳор, исқиртларча тентираб куни ўтади. Кейин, ижодидаям тайин бўлмайди. Ўзининг кўнглини ўзи кўтариб, ўзича кеккайиб юраверади. Охир-оқибат, ёлғизлик, шаҳар шароити жонига тегиб, ўз-ўзидан қишлоғига кетиб қолади. Улуғ шоир шу билан тугайди».

XXIX

Даҳо Улуғ шоир уйланаётган эмиш, деган гапни эшитиб, ранги ўчиб кетди. Сергак тортиб, бир нуқтага тикилиб қолди. «Ёигитнинг боши иккита бўлмагунча

моли иккита бўлмайди, деган гап бор. Ана энди у уйланади, боши иккита, рўзгорли бўлади, бирдан, сонга киради. Кейин, ўсади...»

Даҳонинг ўйчан кўзлари олайиб, пахтаси чиқди. Асабийлашиб, чирс эткизиб, гугурт чақди. Қўллари титраб, папирос тутатди. Босиб-босиб папирос тортиди. Ичи тутунга тўлиб, пўкиллаб йўталди. Оғзига кафтини қўйди. Кўзлари ёшланиб, «черт, побери», деди. Папиросли қўлини тумшуғига тираб, ўйга толди: «Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. Қандай қилиб бўлса ҳам бундай бахтнинг олдини олиш керак. Бахтни тезроқ учуриб юбориш керак. Бўлмаса кейин кеч бўлади. Аммо қандай қилиб бахтнинг олдини олади, бахтни учуриб юборади? Бўлажак келинни танимаса, улуғ шоир у билан сирлашиб, маслаҳатлашмаса. Бир оғиз маслаҳат сўраганда эди, ўзи биларди, ишни қандай қилиб бузишни».

Даҳо кўп ўйлади. Ўзича турли йўл, ҳийлаю найранг, фисқу фасод, ғийбат-иғволарни ўйлаб кўрди. Охири бир қарорга келиб, шу куниеқ ниятини амалга оширишга тушди. Бўлажак келин бўлмиш ишлаётган идорадан бир-икки аёлни қўлга олди. Шулар орқали қизни йўлдан урмоқчи бўлди. Худди таъзия билдираётгандай юзларига ғамгинлик тусини берди. Бошнинг маъюс эгиб, дардчил гап бошладди:

— Ҳай бечора қиз-е, пешонаси шўр экан-да.

— Ундай деманг-е.

— Пешонаси шўр бўлмаса, келиб-келиб шу болага тегадими.

— Қўйинг, ундай деманг, бахти очилиб кетсин.

— Бахти очилиб бўпти. Бечора ҳеч кими йўқ, етим қиз бўлса керак-да, а?

— Нега, туппа-тузук ота-онаси, ака-укалари бор, таг-тугли қиз. Олий маълумотли, қўлида ҳунари бор, келишгангина қиз.

— Унда нега бир исқирт алкашга тегади?

— Вой, алкашми?

— Бўлмасам-чи, ҳали эшитганларингиз йўқми? Фирт алкаш, керакли жойларда даволаниб чиққан. Хронический алкаш, қўли мана бундай қалтирайди.

Аёллар Даҳонинг юзига синчиклаб тикилди. Қарасалар, Даҳо ўта қайғуриб гапираяпти. Шунда, аёллар бир-бирига савол назари билан қаради. Даҳо буни сезиб, отни қамчилади:

— Нафақат алкаш, алкашни даволаса бўлади.

У бир дайди бола. Қаерда қорни тўйса, қаерда кунни ўтса ўша ерда ётиб қолаверади. Уйим-жойим демайди. Синглимизга... келин бўлмишнинг оти нима эди? Ҳа-ҳа, келин бўлмиш синглимизга эса кўча-кўйда юрадиган дайди эмас, уйим-жойим дейдиган чин инсон керак, шундайми? У эса инсон эмас! Уни йўлга солиб ҳам бўлмайди. Шундай қўпол, шундай қўпол, у ким, ваҳший ҳайвон ким. Хуллас, уни тузатиб, одам қилиб бўлмайди.

— Йўғ-е, унчалик эмасдир.

— Йигит сўзим, опа, ахир биз у билан дўстмиз-ку, дўсти биладими, сиз биласизми. Биз бир-биримизни беш қўлда биламиз-ку. Йигит сўзим, агар ўша қиз шу бола билан уч кундан ортиқ яшаса, тўртинчи кунни кўзида ёш билан қайтиб келмаса, отимни бошқа қўяман!

— Бўйингиздан опангиз қоқиндиқ-е, агар шунча айтмаганингизда бир бечора қиз оёқ ости бўларкан-да.

— Оёқ остиям гапми, жувонмарг бўлиб кетарди.

— Шунга айтинг-а...

Даҳо аёлларга разм солиб, гапи ижобат бўлганини пайқайди. Айниқса, йигитлик шаънини ўртага қўйиб гапирганда аёллар лаққа ишонганини кўриб, янада кескин борди:

— Агар ўша синглимиз ўша бола билан икки ойдан ортиқ яшаса, йигит эмасман!

— Бўлди, бўлди, гап йўқ.

— Но... но, тагин мени айтди деманглар.

— Ҳа, йўғ-е, ўлибмизами, опоси-е...

Аёллар шундай дея, қизнинг олдига йўл олди.

Даҳо елкасидан нафас олиб, кафтини кафтига мамнун ишқайди. «Буёғиниям қотирдим. Қиз бошқа гапларимга ишонмаса ҳам, қасамимни эшитиб ишонади. Дўсти қасам ичиб айтибди, рост бўлиши керак, деб ўйлайди. Ажойиб халқимиз бор-да, қасам деган гапларни ўйлаб топган. Кўзни чирт юмиб қасам ичасан, одамлар лаққа ишонади-қўяди. Қарнайчидан пуф кетди, қасамхўрдан нима кетди? Э маладец, Шарқ! О, Шарқ, Шарқ!..»

Аёллар қизни ўртага олиб, бор гапни айтди. Қизни йўлдан қайирди, яхши-яхши куёвлар топиб беришга ваъда берди. Қиз бир гапида турди:

— Ёмон бола бундай яхши асарлар ёзолмайди. Қўп ичармиш? Ишонмайман. Бундай асарлар ёзиш учун ўта ҳушёр калла керак, ўта ҳушёр вақт керак. Меним-

ча, у баъзи-баъзида, кайфияти бузилганда кўп ичса керак. Буям ёлғизликдан, кейин яхши бўп кетади. Борди-ю, сизлар айтгандай чиқиб қолса, унда майли, пешонамдан кўраман...

Аёллар баттар бўл, дегандай қизга қўл силтаб кетди.

XXX

Тўйдан кейин уч кун ҳам ўтди, икки ой ҳам ўтди, ҳатто икки йил ҳам ўтди. Келин билан куёв бинойидай яшаб кетди. Куёв учун келиндан яхши аёл, келин учун куёвдан яхши йигит бўлмади. Уйли-жойли бўлди. Улуғ шоирга қайлиқ етишмай турган экан, у бирдан униб-ўсди.

Одамлар ялт этиб Паҳлавон Даҳо ҳамда даҳоба-шараларга қаради. Даҳо ўзини кўярга жой тополмай қолди. Дарди ичида бўлди. «Вой аблаҳ-е, яшаб кетди-я,— деди ичида.— Мен буни фақат талантмикин десам, бу ифлос, яхши одам ҳам экан-ку, вой аблаҳ-е». У энди манави кўргиликдан умид қилиб, ўзининг кўнг-лини ўзи кўтариб яшади: «Бир ҳисобга яхши бўлди. Рўзгор ташвишлари билан бўлиб, асарлариям ўзимиз қатори бўлиб қолади. Ўзимиз қатори бўлиб қолса қолди, қолмаса...» Даҳо ўйлаб-ўйлаб, Улуғ шоир билан аёли орасига низо солишни топди. «Аmmo қандай қилиб низо солади? У ифлос салом берсанг, саломингни олмаса, кўриб кўрмасликка олса, Одамзотдан ҳуркса, одам ҳидидан ҳазар қилса».

Даҳо энди артист бўлди. Ўзини Улуғ шоирга дўст тутиб, бир амаллаб қўйнига кириб олди. Ўзини шогирд, мурид қилиб кўрсатди. Бир-иккита шеърларини ўқитиб, маслаҳат сўраган бўлди. Қоғозга у-бу нарсалар ўраб, уйига борди. Улуғ шоир у билан остонада гаплашди, ичкарига таклиф қилмади. Даҳо алам қилиб, ичида сўкиб қайтди: «Уҳ, черт побери, тўнка! Бир оғиз ичкари кир, демади-я, мол! Қараб тур, хотининг билан ажралмаганингням кўраман. Эр-хотин ажралганда уйдан эр костюмини елкасига ташлаб чиқиб кетади. Уй эса хотин ихтиёрида қолади. Дунёнинг ишлари шундай. Қарабсанки, яна квартирама-квартира кўчиб, дайди бўласан. Бу дунёда оиласи билан ажралган эркакни эл ҳам, сиёсат ҳам кўтармайди. Дунёдан хор-зор бўлиб ўтасан».

Шундай кунларнинг бирида жияни келиб қолди. Даҳо жияни билан совуққина салом-алик қилиб, «кел, ўзи сен кам эдинг», деди ичида. Жиянининг ғамгин юзларига қараб, сергак тортди.

— Ҳа, нима гап, тинчликми?

— Холам юборди, тоғанни айтиб кел, деди.

— Яқинда бориб келдим-ку.

— Шундай бўлсаям юборди, ким билади.

— Ну-у, сен билмасанг ким билади, бир уйда яшаб туриб.

— Отангиз баъзан у ерим оғрияпти, бу ерим оғрияпти, деб нолиб қолади. Ким билади, энангиз шаҳарда яшаяпсан, отангни катта дўхтирларга кўрсатиб кел, дейдими.

Даҳо нима баҳона топишни билмади. Ишдан жавоб бермайди, дейин деса, ишламаяпти. Ўйлаб-ўйлаб, охири топди:

— Вақт йўқ, жиян, глобалний проблемалар билан бандман. Мана, Орол денгизи қуриб кетаяпти. Экология! Она заминнинг бир фарзанди сифатида бундан қаттиқ ташвишдаман! Шу ҳақда бир баллада бошлаб қўйдим.

— Тўғри-ю, лекин ота-она — ота-она-да, тоға.

— Та-а-ак, сенга қандай тушунтирсам экан. Кел, сенга тракторчичасига тушунтирай. Бу, ота-она, фарзанд, турмуш ўртоғи, деган гаплар, домашний гаплар, майда проблемалар, жиян. Домашний проблемалар билан майда одамлар шуғулланиши керак. Масалан, мана сен ва бошқалар.

— Э-э, тоға, нима десангиз денг, нима кўп, Оролга ўхшаган денгиз кўп, денгизни ўйлайдиган олим кўп. Лекин ота битта.

— Вот это да! Ана шу-да, ана шу! Айтдим-ку, сизлар майда одамсизлар деб. Майда одамлар ана шундай ўзининг шахсий манфаатини ўйлайди, ана шундай эгоист бўлади. Жуда нари борса ота-онаси, бола-чақасини ўйлайди. Ундан нарини кўрмайди. Мана, ўзингдан мисол. Йўқ, ватан, халқ манфаатларини ўйлаш керак! Биз йирик фигуралармиз, жиян, йирик фигуралар! Елкамизда умумжаҳон, умумбашарий проблемалар турибди. Орол қуриб кетаяпти. Орол! Экология! Умрингда битта китоб ўқимагансан, яна тагин маҳмадоначилик қиласан.

— Одамни ҳадеб ерга ураверманг, тоға, биз ҳам китоб ўқиганмиз.

— Ҳалиги, оти нима эди... Ҳа-ҳа, Эргаш Жуманбулбулни дейсан-да?

— Фозил Йўлдошниям.

— Фольклор дейсан-да. Короче, боролмайман, жиян, Орол қуриб кетаяпти...

XXXII

Даҳо Улуғ шоирнинг заиф жойини билиб олди. Энди ана шу заиф жойидан фойдаланишни мақсад қилиб олди. Тўй-маъракаларда Улуғ шоирнинг ёнида ўтирди. Кўча-кўйларда у билан тез-тез ҳамшиша бўлиб турди. Улуғ шоир билан қадаҳ чўқиштириб, алёрлар айтди:

— Дўстим, бизнинг тақдиримиз ҳам бир, мозоримиз ҳам бир. Келинг, умрбод дўст бўлиб қолайлик. Шунинг учун оламиз!

— Раҳмат, айтганингиз келсин.

— Шу гапингизга бетингизни тутинг, бир ўпай.

Даҳо Улуғ шоирни маст қилиб, серқатнов кўча бўйлаб уйига жўнатди. Ўзи лип этиб телефон будкасига кириб олди. Улуғ шоир теварагига аланглаб, Даҳони излади. Тополмагач, чайқалиб-чайқалиб йўлга тушди. Будкада паналаб қараб турган Даҳо: «Всё,— деди ўзича.— Уни йўловчи машина туртиб кетади, ё такси тўхтатаман деса, такси уриб кетади. Ё бўлмаса ўзи кайф билан юмалаб тушади».

Эртасига қараса, Улуғ шоир отдай бўлиб юрибди. Даҳонинг энсаси қотди. Аммо билдирмай, ҳол-аҳвол сўради:

— Қалай, кеча яхши етиб олдингизми, дўстим? Жуда хавотир олдим-да. Дўстим уйига яхши етиб бордимикин деб, бир маҳалгача ухламай ётдим.

— Раҳмат, дўстим, раҳмат, уйга қандай етиб олганимни билмайман, эрталаб кўзимни очсам, уйда ётибман.

— Ҳа, яхши. Биз ҳам шу. Юринг, уйга эсон-омон етиб олганимиз учун бир олайлик. Ўзи, эрталабдан буён бош оғрияпти.

Улар қўлтиқлашиб, ўзлари хонакни бўлган хилват кафега борди. Хийла вақтгача отамлашиб, ўпишиб-қучишиб ўтирди. Даҳо Улуғ шоирни кўкларга кўтариб

мақтади. Кафе чироқлари ўчиб-ёнди. Улар кафедан бир-бирини суяб чиқди. Улуғ шоир такси тўхтатмоқчи бўлди. Шунда, Даҳо уни авради:

— Теваракни қаранг, дўстим, теваракни! О, баҳор, ўз оти ўзи билан баҳор-да. Соф ҳавода мириқиб нафас олиб, пешком юришга нима етсин, оҳ-оҳ!

— Тўппа-тўғри! Ҳақиқий дўстим экансиз!

— Келинг, мана шу ерда хайрлашамиз. Сиз мана бу кўчадан юрсангиз, тўғри уйингизнинг олдидан чиқасиз. Мен буёқдан кетдим. Эртагача хайр, дўстим. Қани, лабларингизни тутинг, бир ўпиб қўяй.

Даҳо Улуғ шоирни район ҳушёрхонаси жойлашган кўчага солиб юборди. Ун беш кунликка тушади, дея умид қилди. Ўзи бир оз юриб, лип этиб таксига чиқиб олди.

Эртасига қараса, Улуғ шоир яна отдай бўлиб юрибди. Даҳо елкасидан нафас олиб, уф-ф, деди.

У энди Улуғ шоирни ичириб, бировларга қайраб кўрди:

— Шефингиз сизни одам эмас, деди. Қўлини мана бундай қилиб, у шоир ҳам эмас, менинг бир сатримга арзимаиди, деди. Жуда хафа бўлиб кетдим, дўстим. Агар кучим бўлганда тумшугига солардим.

— Куч? Қанча куч керак? Қани ўша қуруқ?

Улуғ шоир шер бўлиб кетиб, бошлиқнинг кабинетига йўл олди.

Даҳо психогина уйига жўнаб қолди. «Наконец, Улуғ шоирнинг уйи куядиган бўлди,— хаёл қилди у йўлда. — Ана энди жавобгарликка тортилиб кетади».

Улуғ шоир шу кетишда тўғри бошлиқнинг олдига кириб бориб, чапараста қилиб сўқди. Ёқасидан ушлаб, бир-икки силкиди. Бошлиқ, яхшиликча кет, бўлмаса қаматаман, деди. Улуғ шоир шердан шер бўлиб, костюми ёқасини очиб бақирди:

— Қамат, мана, қамат! Мени қаматсанг, тарихда қоласан!

Улуғ шоирни яратганнинг ўзи қўллади. Бошлиқ Улуғ шоирни аяди. Мастлик — пастлик дея, елкасига қоқиб қўя қолди.

Даҳо Улуғ шоирни тагин топди. Аммо энди Улуғ шоир бир гап эшитдими ё бирон нимани пайқаб қолдими, ишқилиб, кўпчиликдан, хусусан, Паҳлавон Даҳо ҳамда даҳолар даврасидан ўзини олиб қочадиган бўлди.

Жамоа жам бўлди. Даврада ўтирганлардан бири Даҳодан сўради:

— Шоир, кейинги вақтларда анави улуғ қуруқ билан апоқ-чапоқ бўлиб қолдиларингиз?

— Э, қўйинг ўшани, одам эмас экан. Шунча одам-гарчилик қилдим, чўнтагимдаги охирги чақамгача ичирдим, бўлмади. Бир кундаёқ тупурди-кетди. Ифлос экан.

— Ана шу-да, шоир, ана шу. Бир вақтлар биз ҳам худди сизга ўхшаб у билан дўст бўлиб, тарвузимиз ёрилган. У истаган пайтда тузингизни еб, тузлигингизга тупуриб, сотиб кетади.

— Бўлмаса, мана, нон турибди, Паҳлавон Даҳо сўзим, кайфи ошиб қолганда елкамга кўтариб, уйга олиб бориб қўйган вақтларим бўлган.

— У яхшиликни биладими, мол-ку.

— Дўстлар, менда бир ғоя бор. Келинлар, шу улуғ ифлосни ихота қилиб ташлаймиз.

— Ихота? Қандай қилиб?

— Уни беш-олтита эътиборли, мартабали одам эъвозлаб, қўллаб-қувватлайди. Ана шу одамлар билан борди-келдисини узиб ташлаймиз.

— Қийин, уни жуда қадрлашади.

— Осон. Масалан, бирор гап тўқиб, ўша одамларнинг унга нисбатан бўлган симпатиясини йўқ қилиб ташлаймиз. Сўнг, ҳамма ердан қадами узилиб, яккамохов бўлиб қолади.

— Сиз айтган ихотани аллақачон қилиб кўрдик, аммо у ифлоснинг кўнглидагидай бўлиб чиқди.

— Да, унинг кўнглидагидай бўлди. Биз уни яккамохов қилиб қўямиз деб юрсак, у ифлоснинг ўзи танҳоликка интилиб юрган экан. Билмасдан, ёрдам бериб қўйибмиз. Оқибат, ўзини бутунлай четга олди.

— Бу ифлос ўзи нега бундай қилади-а?

— У ифлос ўзини соддаликка олиб юргани билан аслида жуда доно, йўқ, доно десак ифлосни улуғлаган бўламиз, у учига чиққан шайтон, айёр! У яхши биладик, ижодкор учун энг муҳим нарса — қалб эркинлигидир. Қалб эркинлиги дегани эса қалб хотиржамлиги, қалб сокинлиги демакдир. Узини четга олиб, танҳоликка интилишидан мақсад — ўз қалбини хотиржам, сокин сақламоқдир. Қачонки, ижодкорнинг қалби хотиржам, сокин яшар экан, агар бор бўлса ундан етти

ухлаб тушга кирмаган сатрлар булоқдек отилиб чиқа-
веради. Ана, кўрдингизми, у қандай айёр! Уни халқдан,
макондан ажралиб қолган деб ҳам бўлмайди. У дунё-
ни ҳис қилиб, халқни ўз кўзи билан кўриб турган ҳол-
да танҳою танҳо яшайди.

— Об-бо, жуда мақтаб юбордингиз-ку, нима бало,
тилингиз қисқлик жойи борми?

— Йўқ, мен унинг нақадар устомонлигини айтаяп-
ман. Сиз билан биз эса ҳаллослаб, вос-вос кунда
яшаймиз. Биронта яхшироқ асар ўқисак бир куямиз,
биров бирон-бир мартабага кўтарилган бўлса бир
куямиз, яна биров машина олган бўлса ё ноёброқ ки-
йим кийган бўлса, тагин куямиз. Асарига мукофот
олган бўлса-ку, куйиб-ёнамиз. Қарабсизки, зарра
бошимиздан ошқозони яра бўлган ҳам биз, сочи тў-
килган ҳам биз, юрак ўйноғи ҳам биз, қон босими
бўлган ҳам биз, асаби шалвираган ҳам биз! У ифлос
эса ўзиям отдай, асарлариям отдай!

— Хўш, бу билан нима демоқчи бўласиз?

— Демоқчиманки, у биз билан ёнма-ён юрмай, ўзи-
ни олиб қочаяптими, қалбини парникда асрагандай
авайлаяптими, демак, биз унга тинчлик бермаслиги-
миз керак.

— Ана, асарларини ёмонлаймиз, нима кўп, эътироз
кўп. Замоनावийлик йўқ деймиз, гражданлик йўқ дей-
миз, Иложи бўлса бирор асаридан қинғирроқ гап то-
пиб, мафкураси бузуқликда айблаймиз. Ўз-ўзидан
асаби жунбишга келади-қўяди.

— Йўқ, бу билан ҳеч нимага эришиб бўлмайди.
У ифлос ўз асарларининг гўзал эканини яхши билади,
гапларингизга парво ҳам қилмайди. Бошқа бир йўли-
ни қилиш керак.

— Масалан?

— Масалан, уни орқаворатдан бадном қиламиз. Би-
ласизлар, уни беш-ўнта жуда эътиборли одамлар эъзоз-
лайди. Ушалар билан салом-алик, борди-келдиси бор.

— Ростдан ҳам шундай экан-е. Уша одамлар шу
ифлосни: «бу бола бизнинг бахтимиз», деб ардоқлар
экан-е. Унинг нимаси бахт ўзи, т-фу!

— Ушаларга биз салом берсак, саломимизни зўрға
олади.

— Биз билан қўл учиди кўришади.

— У ифлосни эса пешонасидан ўпиб кутиб олади.

— Ой битсаям, кун битсаям, шу ифлосга битиб
қолди.

— Шундай, шундай. Сиз билан биз итнинг орқа оёғи бўлиб қолдик. Номимиз ҳам эсга олинмайди. У ифлос эса ардоқланиб, оппоққина бўлиб юрибди.

— Улманг, шунинг учун ҳам биз уни бадном қилиб ташлашимиз керак. Масалан? Масалан, уни сотқинга чиқарамиз. Сотқин деб гап тўқиймиз. Масалан, у эътиборли одамлар олдига кириб-чиқиб, салом-алик қилиб туради. Кириб нима қилади? Сизни, бизни ва бошқаларни сотиб чиқади. Эвазига елкасига қоқтиради, тақдирланади, эъозлаб, ардоқланади. Ана, тайёр бадном! Биласиз, одамлар ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан юради. Қарабсизки, гап яшин тезлигида тарқалади. Охир-оқибат, ифлоснинг қулоғига ҳам бориб етади. Қарабсизки, улуғ шоир асабийлашиб, жиғибийрон бўлади, на ҳаётида, на ижодида ҳаловат бўлади. Хуллас, сокин қалби ларзага келади.

— Инфаркт бўлади.

— Улманг, ичим экансиз, бориб-бориб, инфаркт бўлади. Қарабсизки, асарлариям ўзимиз қатори бўлиб қолади.

— Қаллангизга қойилман-е, келинг, бир ўпиб қўяй.

Паҳлавон Даҳолар муродига етолмади. Охири ҳафсалаларни пир бўлиб, у одам эмас, тош экан, деган хулосага келди.

XXXIV

Қўнғироқ тунда жиринглади.

Паҳлавон Даҳо қўнғироқ овозини эшитиб эшитмасликка олди. Тўшакдан бош кўтаргиси келмай эриниб, кўзларини юмиб ётди. Ким бўлсаям жиринглатиб-жиринглатиб кетиб қолади, деб ўйлади. Хиёл вақт ўтиб, қўнғироқ узлуксиз, бетиним жиринглади. Даҳо уйқусираб, чироқни ёқди. Кўзларини уқалаб, эшикка равона бўлди. Эшикни қия очиб, даҳлизга мўралади. Даҳлизда турган йигит кўзига танишдек туюлди. Кўзларини уқалаб-уқалаб қараб, жиянини таниди. Ҳозир, дея эшикни қия ёпиб, ичкаридан кийиниб келди. Даҳлизга чиқиб, жиянига истаб-истамай қўл узатди. Эътибор билан қараб, жиянининг юзида ҳорғинлик, ташвиш кўрди. «Ҳойнаҳой, самолётга билет тополмай, бир кечага жой сўраб келган бўлса керак», кўнглидан ўтказди Даҳо.

— Хўш, хизмат, кел.

Жияни чайнаиб гапирди.

— Шу, бованинг тоби қочиб қолди.

— Ҳа-а, қайси бова?

— Отангиз, сержант Орзиқулов.

— Ҳа-а, бизнинг паханми. Энди, қаричилик шуда. Старость — не радость, дейди-ю. Жазирамада юради, иссиқ ўтган-да. Ничего, яхши бўп кетади. Врач қақирдиларингми? Ҳа, бўпти-да.

— Холам қаттиқ тайинлади, тез етиб келсин, деди.

— Ну-ну, кечаси-я. Соат неча бўлди? Ун бир? Ана, энди уёққа самолёт ҳам йўқ, поезд ҳам йўқ. Энди мен эртага бораман-да, биринчи рейсда.

— Узингиз биласиз, тоға, бова оғир ётибди. Бораман десангиз ана, кўчада машина бор, беш-олти соатлик йўл. Тонг саҳарда етиб борамиз.

Паҳлавон Даҳо ўйлаб қолди. Ичкарилаб, кийиниб келди. Жиянининг «Жигули»сига ўтириб, қишлоғига йўл олди. Кета-кетгунча ухлаб, қандай етиб келганини билмай қолди. Кўзларини очиб, машина чироғида ўзларининг уйини кўрди. Керишиб, эснади. Машинадан тушиб, даричадан ичкарилади.

Айвонда давра бўлиб ўтирган аёлларга қараб бош ирғади. Айримлари кўришаман, дея ўрнидан кўзгалди. Даҳо қўли билан ерга ишора қилиб қимирламанг, ўтиринг, деди. Сержант Орзиқулов ётиб турадиган уйга қараб юрди. Аёллар унга меҳмонхонани кўрсатиб, буёқда, деди. Даҳо меҳмонхонага бурилди.

XXXV

Сержант Орзиқулов меҳмонхона ўртасида ётибди.

Аёли бошида тиззаларини қучоқлаб, мунғайиб ўтирибди. Кўзи илиниб, мудраб-мудраб кетди. Уғлининг келганини пайқамади. Паҳлавон Даҳо оҳиста йўталди. Онаси бошини кўтариб, пойгакда турган ўғлини кўрди. Ўрнидан туриб, қулочини торгина очиб, ўғлига қараб юрди. Уғлини бағрига босиб, унсиз-унсиз йиғлади. Тесқари қараб, кўзларини енги билан артиб, жойига қайтиб ўтирди.

Паҳлавон Даҳо отасининг бошига борди. Чўккалаб ўтириб, отасининг пажмурда юзларига тикилди. Отаси энди аввалги чайир юзли сержант Орзиқулов эмас, кўзлари, жағлари ичига чўкиб ётибди. Юзлари бир парча, бошлари гўдакнинг бошларидай майдагина.

Сержант Орзиқулов кўзини очмади. Паҳлавон Даҳо отасидан кўз узмай ҳол-аҳвол сўради:

— Қалай, пахан, ўзингизни яхши ҳис қиляпсизми?
Сержант Орзиқуловдан садо чиқмади. Шунда, она-си ора кирди:

— Ай, отаси, улингиз келди. Сиздан кўнгил сўра-япти, эшитяпсизми?

Шунда сержант Орзиқулов кўзини очди. Бошида ўғлини кўриб, билинар-билинемас бош ирғади. Қўлини кўрпа остидан ола олди, аммо кўтара олмади. Гилам узра силжитиб-силжитиб ўғли тарафга олиб борди.

— Турсунқул, отанг кўришаман, деб қўл чўзяпти, ол қўлларини.

Паҳлавон Даҳо отасининг гиламда ётган қўлини ушлади. Ушладн-ю, эти увишиб кетди. Сесканиб, отасининг жонсиз қўлини қўйиб юборди. Назарида, қурбақа ўлигини чангаллаб олиб, яна қўйиб юборгандай бўлди. Юраги дук-дук уриб, аъзойи бадани қизиди. Қўллари қалтиради. Бўғзидан нимадир, нимадир отилиб чиқай-чиқай деди. Бир амаллаб, зўрға қўзғалди. Уйдан отилиб чиқди. Айвонда ўтирганларга қарамади. Бир калишни оёғига илиб- илмай, ташқарига отилди. Қоронғида тўхтаб, энтикиб-энтикиб нафас олди. Қаерга ўтиришини билмай, тирсаги билан қайрағоч танасига суянди. Бўлмади, ўзига-ўзи оғирлик қилди. Яна юриб, тутга суянди. Пешонасини тут танасига қўйиб, кўзларини юмди. Бадани қизиб, пешонасидан тер чиқди.

Очиқ деразадан онаси овоз берди:

— Ай, Турсунқул-ув, қаердасан, отанг чақиряпти.

Паҳлавон Даҳо пешонасини қўли орқаси билан артиб, ичкарилади.

— Отанг, Турсунқул улим оёғимни уқаласин, деяпти. Уқала, улим, уқала.

Даҳо бош ирғаб, чўк тушди. Кўрпа остига қўлини тикиб пайпаслаб, отасининг оёқларини топди. Яна эзилди. Шундай пишиқ танали отаси қоқсуяк бўлибди-қолибди.

Паҳлавон Даҳо бошини эгиб, отасининг оёқларини оҳиста-оҳиста, авайлаб уқалай бошлади. Бақувват қўллар муолажаси танасига дармон бўлди шекилли, хиёл ўтиб, отаси кўзларини очди. Оёқлари тарафда чўккалаб ўтирган ўғлига қаради. Ўғлига нимадир демоқчи бўлди. Аммо томоғига бир нима тикилиб, овози ичига тушиб кетди. Зўр бериб оғиз жуфтлади. Яна бўлмади. Кампири оғзига сув томизди. Сержант Орзиқулов билинар-билинемас «қилт» этиб ютинди, Кўз-

ларини юмиб очди. Яна гапиришга чоғланди. Бироқ яна лаблари қимирлади-ю, овози чиқмади.

Одам овози оғир, зилдай оғир!

Сержант Орзиқулов овозини кўксидан кўтариб ололмай, чироқ теграсида айланаётган капалакка термилиб қолди.

Онаси чўзилиб, дераза пардасини суриб қўйди. Отаси деразага қаради. Осмоннинг таги тобора оқариб келаяпти. Хўрозлар қичқариб, бузоқлар маъра-япти...

Отаси жонланди. Юзлари хиёл ёришиб, эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Пода вақти бўлди шекилли...

Сержант Орзиқулов ўғлига термилди. Ёлғиз ўғли қишлоқдан, ота бағридан чиқиб кетганига кўп бўлди. Фарзанд шу-да. Аввал отасининг ўғли бўлади. Эсини таниб, қўлидан иш келадиган бўлгач, элнинг ўғли бўлади, юртнинг ўғли бўлади. Эл-юрт ташвишлари билан юради. Ўғли ўжар, чарс бўлиб ўсди. Мана, кап-катта одам бўлди. Кимсан... нима эди, ҳа-ҳа, кимсан, шоиру замон Паҳлавон Даҳо. Иш буюрса гапни олар-микин? Шоир одам, тагин, йўқ, дея қўл силтаса-я. Шундай бўлсаям бир айтиб кўрсин-чи, нима деркин. Фарзандга иш буюришнинг оталик гашти бўлади. Қим билади, балки сўнгги марта иш буюришидир...

— Турсунқул улим, молларни подага ҳайдасанг бўларди.

Паҳлавон Даҳо отаси ўзига келиб, тилга киргани-ни кўриб, кўнгли бирёқли бўлди. Хўп, дея бош ир-габ, устига кўрпани яхшилаб ёпди.

XXXVI

Даҳо оғилхона тарафга юрди. Ёғоч панжарали дарича олдига келди. Дарича олдида чўнқайиб ўтириб докадан сут ўтказаётган холасини кўрди. Дарича қир-расига қўлини қўйиб, оғилхонага қаради.

Димоғи энди соғилган сут ҳидини туйди.

Кетидан онаси келди. Холасининг қўлидан дока-дан ўтган сутни олиб, деди:

— Ҳа-а, дарров соғиб бўлдингизми? Айланайин-да сиздан.

— Анави ола говмишингиз мол эмас экан, яқинга йўлатмади.

— Айтдим-ку сизга, бировини соғсангиз бўлади

деб. Ола говмиш подага қўшилмайди, бирдай уйда ётади. Шунинг учун одам ёввойи бўлиб қолган. Мендан бошқани яқнига йўлатмайди. Турсунқул улим-а, холанг айтган анави ола говмишни қолдир-да, манави холанг соққанини подага қўшиб кел. Ола говмишни ҳали ўзим соғиб оларман.

Паҳлавон Даҳо зулфинни кўтариб, даричани очди. Оғилхонага ўтди. Теваракка аланглаб, хивич излади. Шунда, бостирма бурчагида ётган таёққа кўзи тушди. Таёқни олиб, кўзларига яқин олиб келди. Отасининг заранг таёғи! Бурчакда ётавериб чанг босганидан заранглигиям билинмай қолибди.

Даҳо заранг таёқнинг чангини кафтлари билан сиририб ташлади. Кейин, кафтларини бир-бирига уриб қоқди. Заранг таёққа суяниб, пешонасини қўллари устига қўйди. Шоир замон аросатда қолди: у подага мол ҳайдайдими? Шоир Паҳлавон Даҳо-я? Кўрганлар нима дейди? Паҳлавон Даҳо ким деган одам бўлади?..

Дарича ғийқиллаб очилди. Паҳлавон Даҳо бошини кўтариб қараб, жиянини кўрди. Жияни тоғасининг подага мол ҳайдашига кўзи етмаган шекилли, ўзи келиб бузоқни нўхтасидан тортиб устунга боғлади. Кўча эшикни очиб келди. Молнинг ипини ечди. Заранг таёққа қўл узатди. Паҳлавон Даҳо таёқни бермади. Ургимчак ин қўйган ёғоч кўзига тикилиб, ўйлаб қолди... Ё, жиянига таёқни берсамикин? Отаси билиб ўтирибдими... Йўқ, йўқ...

— Йўқ, ўзим бораман. Пахан... йўқ, отам айтди.

Паҳлавон Даҳо кўча эшикка қараб кетаётган молга эргашди. Во ажаб, таёқни қандай ушлар эди? Отаси қандай ушлар эди? Эслай олмади. Заранг таёқни ерга судраб кўрди. Эп бўлмади. Худди кетмон кўтаргандай елкасига қўйиб, бир учидан қўшқўллаб ушлади. Елкаси оша таёқнинг орқа учига қаради. Буям бўлмади. Таёқни худди папкадай қўлтиғига қисди. Шуниси қулайдай туюлди.

Имиллаб, мол кетидан кетди. Қадамидан енгил чанг кўтарилди.

Ердан сув сепилган тупроқ ҳиди келди.

Паҳлавон Даҳо қишлоқ этагидаги теварагига тош қалаб ўралган подаётоққа келди. Бир четда тўдалашиб, нима ҳақдадир тортишаётган одамларни кўрди. Даҳо изига қайрилди. Шунда, одамлар уни кўриб қолиб, шу ёққа қараб юрди.

Паҳлагон Даҳо, довдираб, қўлтиғидаги таёқни орқасига яширди. Юзлари ловуллаб қизариб, серрайиб қолди.

Олдинда келаётган одам кескин қўл силтаб айтди:

— Боқмайман дедимми, боқмайман!

— Ахир, ўзимиз келишган эдик-ку, сержант Орзикулов оёққа тургунча навбат билан боқамиз деб. Гап-ларингда турунглари-да, энди!

— Қосим, садағанг кетай, бугун сен боқ.

— Тунов кунни ишга бормаи пода боққаним учун бригадир бир кунлик иш ҳақимни қирқиб ташлади, бўлди-да.

— Хўш, нима гап?— ийманиб сўради Даҳо.

— Э, сиз сўраманг, биз айтмайлик.

— Отангизнинг бошлари ёстиққа теккандан буён кунимиз шу. Ҳозирнинг ўзидаёқ йигирмадан ошиқ одам молини бозорга сотиб келди.

— Жонига теккандан кейин шу-да.

— Анави Содиқов муаллим навбати келганда пода боқишга ор қилиб, сигирини сўйиб сотди.

— Тўғри-да, дипломи бўп туриб пода боқадими!

— Яхшими-ёмонми бир усталнинг эгаси.

— Ўзи замон бирор устални эгаллаганники бўп қолди.

— Усталлар жуда кўпайиб кетди...

Даҳонинг кўнглига гап сиғмади. Тезроқ изига қайтгиси келди.

— Раисга боришлар, раисга,— деди.

— Э, раисга неча марта айтдик, подачи тайинланг деб. Раис ҳатто одамлардан йиғиладиган пулдан бошқа ойлик ҳам белгилади. Ҳеч ким рози бўлмапти-да. Ўзингиз биласиз, зўрлаб ишлатишни замон кўтармайди.

— Раис ҳалиги Жонибек калга айтган экан, у, бир камим энди молга эргашиб юришми, депти.

— Ортиқ соқовга айтса, у қўлини мана бундай қилиб кўрсатиб, мен трактор ҳайдайман, депти.

— Хўп, подани қаерда боқасан? Теварак-бошинг пахта, иморат...

— Ҳақиқатдан ҳам бир қарич бўш ер қолмади-я.

— Даланинг четлари-чи?

— Пахта ҳашаротига қарши дори сепилган, моллингдан ажрамоқчи бўлсанг боқ...

- Яхшиси, подани тарқатиб кбора қолайлик.
 - Э, оғзингга тош-е...
 - Яхшиси, бундай қилайлик. Мана, ҳаммамизнинг улимиз бор, бирортасининг бўйнига қўяйлик, тамом.
 - Э, улар ойни кўзлаб турибди.
 - Менинг улим файласуф бўлмоқчи. Манави Жўравойнинг ули боқмаса.
 - Улимни ҳозир Тошкентдан топасиз, у прокурорликка ҳужжат топширгани кетди.
 - Менинг улим, ҳеч бўлмаса ошпазликка ўқийман деб юрибди.
 - Холиқбой, кенжангиз икки йилдан буён ўқишга киролмай келяпти, шуни бир алдаб кўринг.
 - Энағарга айтдим, кўнмаяпти-да. Подачи бўлса, қизлар қарамас эмиш.
 - Вах-ха-ха, шундай дейдими? Тўғри-да, ҳозир диплом бўлмаса қизлар қарамайди.
 - Э, билмай қолдим бу фарзандларни. Мактабни битиради-ю, чамадон кўтариб шаҳарга жўнайди.
 - Уларни қўйинг, менинг бир ўғлим, ҳали иштон кийгани йўқ, космонавт бўламан, дейди.
 - Ха-ха-ха, шу, космосда ҳам пода бормикин?
 - Э-э, бўлган билан бу фарзандлар боқмайди. Уша ёқда ҳам бирор креслони олади.
- Паҳлавон Даҳо гангиб қолди. Ғала-ғовурдан киши билмас суғурилди. Кўзларига, қулоқларига ишонмай, кетига қараб-қараб жўнади. «Нима бўляпти ўзи? Шу ўзимизнинг қишлоқми ё бошқа ерми?»

XXXVIII

Олам осмонранг бўлди. Тонг еллари мушк-анбар таратди.

Даҳо остонада серрайиб қолди. Ланг очиқ дарвозага қараб, нима қилишини билмади. Ичкари кирайин деса, отасини кўриб кўнгли бузилса, изига қайтайин деса, қайтиб қаёққа боради?

Даҳо ўйлаб-ўйлаб ичкарилади. Дарвозани ичкаридан занжирлади. Ола говмишнинг охурига оёғини қўйиб, деворга чиқди. Тўрт оёқлаб ўрмалаб бостирмага ўтди. Бостирмада юрган бабақ хўроз қоқоқлаб, ерга учди. Даҳо чўчиб, хўрознинг кетидан ўқрайиб қаради. Синиқ қутига омонат ўтирди. Тиззаларини қу-

чоқлаб, кўзларини юмди. Бадани қизиб, ўзини беихтиёр ҳаммомнинг буғхонасида ўтиргандай ҳис этди. Майин ҳавони ҳаммомнинг буғи деб тасаввур этди. Қўлларини ёнларига ёйиб-ёйиб, энтикиб-энтикиб нафас олди. Оёқ-қўлларини уқалади. Узича, гўё оёқ-қўлларини муолажа қилди. Кўкрагини соат қопқоғи бўйлаб оҳиста силади, бармоқларини ботириб-ботириб уқалади. Узича, гўё кўкрагини муолажа қилди. Бошидан сув қуйиб юбормоқчи бўлиб, ён-верини пайпаслади. Аммо қўлларига тоғора илашмади. Ажабланиб, кўзларини очди...

Даҳо энтиқди. Кўнгли янада кенгликни қўмсади, кўнгли янада юксакни қўмсади. Угирлиб, кетига қаради. Отаси бостирма устининг ярмига синч том қуриб қўйибди. Том устига хашак ғарамлаб ташлаган. Синч том икки қаватли уйга келбат беради. Даҳо томга қараб, устидаги ғарамга чиққиси келди. Аммо қандай қилиб чиқишни билмади. Пастга қараб, бостирмага тираб қўйилган нарвонни кўрди. Узалиб, нарвонни бостирма устига тортиб олди. Синч томга тираб, босиб-босиб кўрди. Нарвонни қўшқўллаб ушлаб, юқорилади. Иккинчи қаватга кўтарилиб, теваракка қаради. Синч том усти юксак, шамолгоҳ экан.

Даҳо ғарамга ўрмалади. Шунда чап оёғини бир нима тортиб қолди. Даҳо интилди, аммо оёғини тортиб ололмади. Авайлаб энкайиб, оёғига қаради. Қараса, шими пойчаси нарвон миҳига илашибди. Даҳо ғарамни қучоқлаб, оёғини силкиди, қоқди. Бўлмади. Зардаси қайнаб, т-фу, дея нарвонни бир тепди. Нарвон бостирма устига, ундан ерга тарақлаб тушди.

Товуқлар қоқоқлади, бурчакдаги Олапар вовулади.

Даҳо ерга энгашиб қараб, қўл силтади: «Улиб кетмайдими. Юқори кўтарилиб олдим, бўлди-да».

Чалқанча узалиб, оёқ-қўлларини кенг ёйди. Кўзларини юмиб, уф, деди.

Ердан онасининг овози эшитилди:

— Ҳа-а, тарақлаган нима экан десам, нарвон ағнаб кетибди-да. Э-э, эсим қурсин, говмиш соғувсиз қолибди-ку...

Даҳо нафасини ростлаб, ёнбошлади. Атрофга аланглади. Қишлоқ кафтдагидай кўринди. Қишлоқда қўй-эчкилар маъради. Моллар мўнгради, хўрозлар қичқирди, отлар кишнади.

Тонг ёниб кетди.

Ердаги дарича ғийқиллаб очилди. Даҳо энгашиб қараб, онасини кўрди. Онаси қўлидаги кадини дарича панжарасига тўнтариб қўйди. Қозиқдаги бузоқни қўйиб юборди. Бузоқ ирғишлаб ўйнаб бориб, говмишнинг елинига ёнишди. Тиззалаб, говмишининг тирсиллаб турган елинини шўрпиллатиб-шўрпиллатиб тортди. Говмиш бузоғини ялаб-юлқади.

Онаси вақт-вақти билан бузоқни нўхтасидан тортиб, сутдан айириб турди. Яна қозиққа қантарди. Панжарадаги кадини олиб, говмиш ёнига чўнқайди. Говмиш бекасининг дока рўмолини искаб-искаб кўрди. Бекаси говмишнинг елинини кафтларига олиб силади. Елинини ерга қаратиб, бир-икки тортди. Елиндан тизиллаб сут отилди. Говмиш безовта бўлиб, бекасини думи билан урди.

— Бош-бош, жонивор, бош дейман! Бўлмаса подага қўшиб келаман!

Онаси аввал-аввал димоғида, кейин-кейин донадона сўзлар айтиб, говмишини соғиб бошлади:

Измолида ўтинг бор,
Оқар булоқ сутинг бор,
Отли молим, хўш-хўш,
Зотли молим, хўш-хўш!

Онасининг ориқ бармоқлари говмишнинг елинини чўзиб-чўзиб тортди. Кадига тизиллаб тушаётган оппоқ сут садо берди: повв-повв-повв...

Сени ҳайдаб боқайин,
Кўзтуморлар тақайин,
Тарғил молим, хўш-хўш,
Говмиш молим, хўш-хўш.

Онаси говмишини қўшиққа солди, говмишини олқишлади, говмишини суйиб-суйиб куйлади, тўлиб-тўлиб куйлади:

Хўш-хўш дейман, олабош
Кўзинг ўткир, қалам қош.
Қалам қошинг сузилсин,
Сутинг ерга сизилсин.

Говмиш вазмин-вазмин кавш қайтарди, қуралай кўзлари мудради. Елинидан қуюқ, оппоқ сут янада тизиллаб оқди: повв-повв-повв...

Зотдор ола отинг бор,
Қозон-қозон сутинг бор.

Говмишим, сен рўзгоримизнинг ободи, болаларимизнинг ризқ-рўзисан. Болаларимиз уйқудан турса, албатта ўзимиз эмизамиз. Лекин болаларимиз бари бир сенинг сутингни сўрайди, говмишим. Сенинг сутинг бизнинг сутимиздан ҳам мазали, тўйимли-да, говмишим. Майли, бизнинг сутимиз қуриб қолса қолсин, ammo сенинг сутинг қуриб қолмасин, говмишим. Ий говмишим, ий!..

Қуралай кўз хоҳишим
Туёқлари кумушим.

Говмишим, биламан, сенга қийин. Узун кун сут йиғасан. Уни биз соғиб оламиз, қолганини бузоғинг эмади. Ўзингга бўлса ҳеч нима қолмайди. Начора, сен одамзоднинг ризқ-рўзи учун бино бўлгансан, говмишим. Ий говмишим, ий!..

Жонивор, мени кўргин
Кавш қайтар, жим тургин.
Хурмоларни тўлдириб
Ийиб сутингни бергин.

Говмишим, болаларимиз кўкраklarимизни ҳадеб эзгилаб тортаверса, бизга малол келади. Бўлмаса ўз боламиз-а, пуштикамаримиз-а! Сенинг елинингни бўлса ҳам биз сўрамиз, ҳам бузоғинг сўради. Сенга малол келмайди, говмишим. Қуллуқ сенга, говмишим, қуллуқ.

Мана, тирсиллаб турган елининг сўлиб қолди. Елинларингни тортқилайвериб, қўлларим толди. Бузоғинг тамшаниб, сенга талпинаяпти. Сен безовтасан, сен алағдасан. Ий говмишим, ий!..

Кадимни тўлдирарман,
Болангни қулдирарман.
Олаймагин, жонивор,
Болангга қолдирарман...

Қўшиқ қўшиқда, сут сугда қолди.
Уй тарафдан жонҳолат овоз келди:
— Ойхол, чоп, Ойхол!

Онаси кадини кўтариб ҳадаҳалади.

Даҳо қўшиқдан карахт бўлди. Кўзларини юмиб ётиб-ётиб, бирдан ўзини... ўлик фаҳмлади. Қимир этмай, хаёлан жонини излади. Аммо жонини тополмади. Ич-ичидан ҳайрон бўлиб, кўзларини ярим очди. Зангори оламни, қирмиз рангни кўрди. «Анави зангори олам — ложувард осмон, қирмиз ранг — қуёш нурлари. Демак, ўлмабман экан. Улган одам кўрмайди, дунёни ҳис қилмайди».

У қўлларини, кўкракларини, бошини ушлаб кўрди. «Мана, бошим ҳам жойида турибди, фикрляпти. Йўқ, ўлмабман. Улган одамнинг боши фикрлай олмайди».

Уйдан йиғи келди. Йиғи кўпайган сайин кўпайиб, авж олган сайин авж олди. Уйни йиғи босди, ҳовлини йиғи босди.

Даҳо ўзига келди. Сапчиб ўтириб, олазарак бўлди. Хашакни қучоқлаб, чўзилди. Авайлаб, ўнг оёғини қўшиқ айтилган ерга узатди. Оёғи ерга етмади. Ер олис, сут қўшиғи олис!

Оёғини ён-ёқларига салаңглатди. Оёғи ерни тополмади. Ер йўқ, сут қўшиғи йўқ!

Ҳафсаласи пир бўлиб, шеър ёзиб бошлагандан буён интилиб келган, талпиниб келган осмонга қаради. Осмон олис, ердан-да олис!

Сўнг, келиб-келиб ишонган ишончигига, суянган суянчигига, таянган таянчигига разм солди. Бир ғарам хашак, хас-чўп!

Даҳо алам билан ерни энди қўшоёқлаб излади. Бўлмади, бўлмади! Оёқлари ерни тополмади, сут қўшиғини тополмади!

Паҳлавон Даҳо муаллақ қолди.

1986

Мундарижа

Давра	3
Қўшиқ	71

На узбекском языке
Тагай Мурад
ПЕСНЯ ЖИЗНИ

ПОВЕСТИ

Тақризчи Сафо Матжонов

Редактор С. Облоқулов
Рассом К. Кузбагарова
Расмлар редактори А. Мамажонов
Техн. редактор Р. Рахматуллина
Корректор У. Сайдуллаев

ИБ № 3506

Босмахонага берилди 11.03.87. Босишга рухсат этилди 26.05.87.
Р 03611. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 2. Адабий
гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 7,56. Шартли нр.-оттиск.
7,77. Нашр л. 7,66. Тиражи 60000. Заказ № 660. Баҳоси 50 т.
Шартнома № I—87.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тош-
кент, Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат
Қизил Байроқ ордени босмахонаси, ГСП, Тошкент, Ленин кўчаси, 41.